

POČETAK DEMOGRAFSKE TRANZICIJE U HRVATSKOJ

NENAD VEKARIĆ I BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN

SAŽETAK: Glavni cilj istraživanja bio je analiza kretanja procesa demografske tranzicije na mikrorazini u osmoj dekadi 19. stoljeća, u vrijeme koje dosadašnja istraživanja označavaju kao vrijeme početka tog procesa. Istraživanje je izvršeno na 12 župa iz raznih krajeva Hrvatske. Istraživanje je pokazalo nejednolikost početka tranzicijskog procesa. Na bližim dubrovačkim otocima proces je uznapredovao do tranzicije nataliteta (Lopud), dok u Slavoniji (Donji Miholjac, Drenovci) proces još nije ni započeo. U ostalim župama osjećaju se prvi simptomi tranzicije, u nekima od njih prirodni prirast već iskazuje i uznapredovalu središnju etapu procesa (Buzet, Desne, Blato, Pupnat, Babino Polje). Tranzicija je prije zahvatila otoke nego kopno (Dalmacija, Dubrovnik). Otočka transverzala krenula je s juga prema sjeveru (Lopud → Mljet → Korčula → Murter). Prije je zahvatila središnja nego zabačena naselja (Babino Polje → Maranovići; Blato → Pupnat). Utjecaj migracija na demografsku sliku najviše se osjetio u Slavoniji (Drenovci), a bio je neznatan u dinarskim ruralnim područjima (Bisko, Lisac). Nejednolikost procesa osjetila se na duljini životnog vijeka (na Lopudu je svaki treći umrli bio stariji od 70 godina, u Slavoniji svaki sedamnaesti), ženidbenoj dobi (Slavonci su se ženili desetak godina ranije nego otočani u Dalmaciji), u broju sklopljenih novih brakova (svaki treći Slavonac se ženio ponovno, svaki deveti u ostalim krajevima) i u svim ostalim istraženim pokazateljima.

Uvod

Teorija demografske tranzicije, koju je prvi 1909. godine obrazložio francuski demograf Adolphe Landry, dominantna je teorija koja razvoj stanovništva

Nenad Vekarić, znanstveni savjetnik Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Adresa: Zavod za povijesne znanosti HAZU, Lapadska obala 6, 20000 Dubrovnik. E-mail: nenad.vekaric@du.t-com.hr

Božena Vranješ-Šoljan, redoviti profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Adresa: Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb. E-mail: bvsoljan@ffzg.hr

promatra kao etapni proces uvjetovan ukupnim procesom društveno-gospodarskog i kulturnog razvoja.¹ Demografska tranzicija označava promjene u natalitetu i mortalitetu koje nastaju kao posredna posljedica ukupnog društveno-gospodarskog i kulturnog razvoja na određenom području - razvoja koji, preko primarnog utjecaja brojnih čimbenika na ekonomsko-socijalnu strukturu stanovništva, utječe na promjene u reprodukciji.² Procesom demografske tranzicije bavilo se više hrvatskih istraživača, a najtemeljitiye od svih Alica Wertheimer-Baletić. U knjizi *Stanovništvo i razvoj* posvetila je veliko poglavlje tom problemu,³ iznijevši opće postavke teorije demografske tranzicije, povijesni pregled i glavne teoretičare, kao i kritičke primjedbe na tu teoriju. Nakon analize obilježja predtranzicijskog razdoblja i etapa demografske tranzicije, koncentrirala se na tijek procesa demografske tranzicije u svijetu, razmatrajući specifičnosti procesa u razvijenim zemljama i u zemljama u razvoju te, na koncu, analizirajući završetak procesa: posttranzicijsku etapu u razvoju stanovništva.⁴

Kapitalno djelo o demografskoj tranziciji na razini Hrvatske napisao je 1987. godine Jakov Gelo.⁵ U knjizi *Demografske promjene Hrvatske od 1780. do 1981. godine* Gelo je demografska obilježja obradio u današnjim teritorijalnim granicama Hrvatske (granice poslije 1954. godine), ali i po historijski determiniranim regijama (Istra, Dalmacija, Vojna krajina, Hrvatska i Slavonija). Periodizaciju istraživanja demografskih promjena temeljio je na karakterističnim etapama procesa demografske tranzicije, koje je utvrdio empirijskim istraživanjem dinamike komponenti prirodnog kretanja (nataliteta i mortaliteta): razdoblje prije demografske tranzicije (od 1780. do 1880. godine), razdoblje tranzicije mortaliteta i nataliteta (od 1880. do 1940.), te razdoblje završetka tranzicije (od 1945. do 1980. godine).⁶ Daljnji korak u istraživanju demografske

¹ Alica Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: Mate d.o.o, 1999: 105.

² A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*: 109.

³ A. Wertheimer-Baletić, *Stanovništvo i razvoj*: 105-193.

⁴ Vidi i druge radove Alice Wertheimer-Baletić: »Demografska tranzicija kao svjetski proces.« *Ekonomika revija*, Ljubljana 3-4 (1982): 271-281; »Problemi determinacije posttranzicijske etape u razvoju stanovništva.« *Stanovništvo* 3-4/1-2 (1990-1991): 45-56; »Ekonomske odrednice procesa demografske tranzicije.« *Encyclopaedia moderna* 37 (1992): 106-113; »Posttranzicijska etapa u razvoju stanovništva (opća i metodološka razmatranja).« *Ekonomski pregled* 10-11-12 (1992): 643-656; »Etapa posttranzicije u razvitku stanovništva - teorijske pretpostavke i stvarni razvoj.« *Encyclopaedia moderna* 46 (1996): 3-12; »The World Demographic Transition with a Special Emphasis to Developing Countries.«, u: *Demographic Trends and Population Policies*, II. Dubrovnik: Interuniversity Center for Postgraduate Studies, 1986: 1-30; »Demografska tranzicija u svijetu (povijesni i suvremeni aspekti).« *Rad HAZU* 476 (1998): 149-261.

⁵ Jakov Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj 1780. do 1981. g.* Zagreb: Globus, 1987.

⁶ J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj*: 13-15.

tranzicije u Hrvatskoj bilo je i Gelino otkriće da tranzicija mortaliteta u Hrvatskoj, za razliku od zapadne Europe, nije započela smanjenjem smrtnosti dojenčadi već produljenjem životnog vijeka.⁷

Uz Jakova Gelu, koji je kao demograf u spomenutoj knjizi ocrtao proces demografske tranzicije u Hrvatskoj, a u drugoj studiji i usporedio s tijekom procesa u drugim zemljama,⁸ obilježja demografske tranzicije u Hrvatskoj istraživali su i povjesničari⁹ koji su utvrdili da je u Hrvatskoj proces modernizacije kasnio za procesom demografske tranzicije (za razliku od razvijenih europskih zemalja, gdje je tekao paralelno), pa su “u znatnoj mjeri došli do izražaja i popratni deformativni fenomeni takvog prijelaza, od kojih je najvažnije bilo iseljavanje.”¹⁰ Potom su slijedila i mikrolokalna istraživanja (posebno sjeverozapadne Hrvatske,¹¹ Istre¹² i Dubrovnika,¹³ nešto manje

⁷ Jakov Gelo, »Kretanje ukupnog stanovništva Hrvatske.«, u: Jakov Gelo, Anđelko Akrap i Ivan Čipin, *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti RH, 2005: 60.

⁸ Jakov Gelo, »Usporedna slika demografskih promjena Hrvatske i odabranih zemalja od 1780. do 1980. godine.« *Stanovništvo* 3 (1982): 85-98.

⁹ Igor Karaman, »Počeci tranzicije stanovništva u Hrvatskoj i njihova socioekonomska osnova (do 1918).« *Sociologija sela* 24/91-94 (1986): 63-78; Igor Karaman, »Tranzicija stanovništva u povijesnim tokovima modernizacije društva.« *Naše teme* 12 (1986): 2033-2062; Božena Vranješ-Šoljan, »Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 31 (1998): 41-53.

¹⁰ B. Vranješ-Šoljan, »Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.-1918.«: 44, 46, 52.

¹¹ Stjepan Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća*. Zagreb: JAZU, Grada za gospodarsku povijest Hrvatske 19, 1981; Stjepan Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovini XIX. stoljeća*. Varaždin: Zavod za znanstveni rad HAZU, 1991; Ante Gabričević, »Prirodno kretanje stanovništva na području župe sv. Vida u Brdovcu između 1672. i 1981. godine.« *Starine JAZU* 59 (1984): 187-308; Ante Gabričević, *Stanovništvo Varaždina tijekom minulih stoljeća*. Zagreb-Varaždin: Zavod za znanstveni rad HAZU Varaždin i Grad Varaždin, 2002.

¹² O stanovništvu Istre napisano je dosta kvalitetnih povijesnodemografskih studija (Miroslav i Slaven Bertoša, Mario Budicin Ivan Erceg, Egidio Ivetic i dr.), no ta istraživanja uglavnom obuhvaćaju razdoblje prije popisa 1857. godine.

¹³ Stjepan Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 1990; Nenad Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, I. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1992; Nenad Vekarić, »Demografski uzroci iseljavanja s dubrovačkog područja u Ameriku u 19. i početkom 20. stoljeća.« *Dubrovnik* 3/5 (1992): 97-102; Nenad Vekarić, »The Influence of Demographic Trends on Number of Undivided Family Households in Southern Croatia.« *The History of the Family* 1/4 (1996): 461-476; Nenad Vekarić, »Mijene dobnih struktura i procesi demografske tranzicije.« *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 35 (1997): 109-149; Nenad Vekarić, »Changes in Age Patterns in the Process of Demographic Transition (Dubrovnik Data).« *Dubrovnik Annals* 4 (2000): 143-187; Niko Kapetanić i Nenad Vekarić, *Stanovništvo Konavala, I*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 1998.

Slavonije¹⁴), koja su donijela nove spoznaje o nekim specifičnim mikrolokalnim obilježjima tranzicijskog procesa. Povijesnodemografska istraživanja u Dubrovniku otkrila su da je na području negdašnje Dubrovačke Republike tranzicijski proces započeo stoljeće prije nego u ostalim dijelovima Hrvatske.¹⁵ Ključni razlog te razlike ležao je u dostignutom višem stupnju društveno-ekonomskog razvoja koji je, zahvaljujući specifičnom položaju i političkim prilikama, kroz nekoliko stoljeća Dubrovačku Republiku svrstao u krug najrazvijenijih europskih zemalja, kako je to vrlo slikovito, analizirajući BDP po glavi stanovnika, pokazao Vladimir Stipetić.¹⁶ Međusobnu uvjetovanost političkih i društveno-ekonomskih prilika i procesa demografske tranzicije pokazalo je i otkriće da se padom Dubrovačke Republike i spajanjem Dubrovnika s ostalim hrvatskim regijama, po principu spojenih posuda Dubrovnik izjednačio s drugim dijelovima Hrvatske (posebno Dalmacije), pa proces demografske tranzicije u Dubrovniku, koji je započeo 100 godina prije nego u Hrvatskoj, nije i završio 100 godina ranije, već istovremeno kad u Hrvatskoj, šezdesetih godina ovog stoljeća. Dakle, centralna etapa demografske tranzicije potrajala je u dubrovačkom kraju vrlo dugo, s traumatičnim konzekvencama, najočitijim u stvorenom višku stanovništva i povećavanju intenziteta iseljavanja.¹⁷

Istraživanje procesa demografske tranzicije na području negdašnje Dubrovačke Republike pokazalo je, nadalje, niz specifičnosti u okviru same mikro-cjeline. Iako brojem stanovnika nevelik, zbog specifičnog zemljopisnog položaja heterogen prostor negdašnje Dubrovačke Republike pokazao se kao sjajan istraživački poligon za izučavanje povijesti stanovništva. Sadržavajući u sebi jedan veći (Dubrovnik) i jedan manji grad (Ston), nekoliko pomorski orijentiranih naselja (Orebić, Slano, Cavtat), izrazita homogena (Konavle) i heterogena ruralna područja (Dubrovačko primorje, Pelješac), bliže (Elafiti) i dalje otoke (Mljet, Lastovo) - sve to u relacijama manjim od 100.000 stanovnika, stvorilo je u specifičnim povijesnim uvjetima vrlo raznolika mikrolokalna

¹⁴ Radovi Jasne Čapo-Žmegač i u novije vrijeme Roberta Skenderovića, Hrvoja Čapa i Davorina Hrkača.

¹⁵ N. Vekarić, »Mijene dobnih struktura i procesi demografske tranzicije.«: 109-149.

¹⁶ Vladimir Stipetić, »Stanovništvo i bruto domaći proizvod Hrvatske (1500-1913) u kontekstu najnovijeg rada Angusa Maddisona.« *Analiz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 41 (2003): 91-156.

¹⁷ N. Vekarić, »Demografski uzroci iseljavanja s dubrovačkog područja u Ameriku u 19. i početkom 20. stoljeća.«: 101.

obilježja, koja će se reflektirati u demografskom razvoju, stvarajući mnoštvo različitih oblika i inačica. Ta raznolikost očitovat će se i u kretanju broja stanovnika, u prirodnom i mehaničkom kretanju, u izgledu obiteljskih struktura (koje se kreću u rasponu od nuklearne obitelji do tzv. zadruge) i u bilo kojem drugom demografskom aspektu.

Ta raznolikost potaknula je i istraživanje koje slijedi. Jakov Gelo postavio je u svojoj knjizi *Demografske promjene Hrvatske od 1780. do 1981. godine* opće temelje kako se kretao proces demografske tranzicije u Hrvatskoj. Ovim istraživanjem željeli smo utvrditi “inačice”. Vidjeti kako je taj proces tekao u mikropodručjima, uočiti sličnosti, utvrditi razlike i pokušati ih protumačiti.

Društveno-gospodarski preduvjeti za početak demografske tranzicije u hrvatskim pokrajinama 1870-1880.

Teritorijalna rascjepkanost, podređenost različitim upravno-političkim centrima te nejednaki povijesno-geografski uvjeti razvoja, glavna su društveno-politička obilježja hrvatskih pokrajina u drugoj polovini 19. stoljeća. U procesu društveno-gospodarskog i kulturnog razvoja hrvatskih zemalja utjecaj tih obilježja bio je odlučujući. U njemu je demografska tranzicija tvorila jedan od temeljnih čimbenika u složenoj cjelini modernizacije.

U 18. stoljeću hrvatske su se zemlje većim svojim dijelom nalazile pod vlašću Habsburgovaca a manjim pod Venecijom. Tijekom 19. stoljeća njihov se politički položaj mijenjao u skladu s promjenama u unutarnjim odnosima u Habsburškoj Monarhiji, te s promjenama u međunarodnim odnosima na prostorima Mediterana, Srednje i Jugoistočne Europe. U razdoblju napoleonskih ratova, od pada Mletačke Republike 1797. do Napoleonova sloma i odluka Bečkoga kongresa 1815. kojim je uspostavljen sustav europske ravnoteže, mletački su posjedi na istočnoj jadranskoj obali - Istra, Dalmacija i Boka kotorska kratkotrajno pripali Austriji. Razdoblje takozvane prve austrijske uprave nad tim područjima trajalo je od 1797. do 1805. Nakon mira sklopljenog u Požunu te je krajeve Austrija morala prepustiti Napoleonu, koji ih je priključio vazalnoj Kraljevini Italiji. Preuzimajući te teritorije Napoleon je 1806. zaposjeo, a 1808. i ukinuo Dubrovačku Republiku.¹⁸

¹⁸ Jaroslav Šidak, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost, 1988: 7.

Nakon pobjedonosnog rata protiv Austrije, Napoleonu je mirom u Schönbrunnu 1809. pripalo područje civilne i vojne Hrvatske južno od Save do mora. Te je zemlje, zajedno s Istrom, Dalmacijom, bivšom Dubrovačkom Republikom i Bokom kotorskom, Napoleon priključio Ilirskim pokrajinama. Habsburška je Monarhija time ostala ne samo bez svojih brojnih zemalja, nego prije svega bez izlaska na more.¹⁹ No, nakon francuskog poraza u Rusiji, uz pristanak velikih sila 1813., Austrija je zauzela sve te zemlje, a nakon konačnog Napoleonova sloma Bečki je kongres 1815. Austriji i formalno dodijelio sve nekadašnje zemlje Mletačke i Dubrovačke Republike.

Sustav europske ravnoteže uspostavljen 1815. Bečkim kongresom donio je promjene u političkoj karti hrvatskoga prostora. Od tada su se hrvatske pokrajine našle okupljene u jedinstvenoj apsolutističkoj Habsburškoj Monarhiji, ali i dalje politički i upravno razjedinjene. Civilna Hrvatska južno od Save vraćena je 1822. u sklop Hrvatske i Slavonije, dok je Vojna krajina i dalje bila izravno podvrgnuta središnjim vojnim vlastima u Austriji. Od prostora nekadašnje mletačke Dalmacije, Boke kotorske i teritorija Dubrovačke Republike Bečki je dvor 1816. osnovao novu pokrajinu Dalmaciju, dok gotovo cijelo područje istarskog poluotoka od 1825. djeluje kao jedinstvena pokrajina Istra s administrativnim središtem u Pazinu.²⁰ Tako uspostavljene granice, bez pune teritorijalne cjelovitosti, hrvatske će pokrajine uglavnom zadržati do samoga kraja Monarhije. Priključenje Dalmacije na temelju povijesnog i nacionalnog načela, kojim se i Istru željelo priključiti sjevernoj Hrvatskoj, ostat će stoga trajnom zadaćom vodećih hrvatskih političkih snaga.

Uz teritorijalnu podijeljenost, hrvatske je pokrajine u prvoj polovini 19. stoljeća obilježavala i njihova socijalna segmentiranost. Upravne jedinice u koje je hrvatski prostor bio podijeljen imale su različite društvene strukture, pa su sukladno tome i u hrvatskim pokrajinama postojala staleška društva različitog tipa. Civilnu Hrvatsku i Slavoniju obilježavalo je kasnofeudalno društvo srednjoeuropskog tipa, jednako kao i austrijski dio Istre gdje su u agraru prevladavali podložnički kmetski odnosi. Društvenu je elitu činilo plemstvo, malobrojno građanstvo koje se obogatilo na posredničkoj trgovini i sitni građansko-obrtnički sloj.²¹ U priobalju mletačke Istre, Dalmacije i otoka te

¹⁹ Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire*. I. knjiga. Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost, 1988: 157.

²⁰ J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*: 102.

²¹ Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002: 75-76.

području nekadašnje Dubrovačke Republike postojala su komunalna društva mediteranskog tipa s kolonatskim odnosima u agraru i zemljoposjedničkom aristokracijom u gradovima, sa staleškim uređenjem i različitim gradskim slojevima. Vojna krajina funkcionirala je u okviru specifičnog feudalnog staleškog sustava u kojemu je seljak bio podvrgnut vojnoj obvezi, uživajući pritom gospodarsku i socijalnu slobodu. Osnovnim krajiškim zakonom iz 1850. obradiva je zemlja prepuštena zadružnom vlasništvu, čime je ukinuto načelo vojnokrajiških lena. Napokon, u kopnenom dijelu Dalmacije, na područjima oslobođenima od osmanske vlasti, postojalo je društvo proizašlo iz mletačkog krajiškog sustava u kojemu je seljak uživao državnu zemlju uz ograničenu vojnu obvezu.²²

Unutar ocrtanih socijalnih obilježja, osim u Vojnoj krajini, na užim su područjima i mikrorazinama hrvatskih pokrajina postojale i dodatne razlike u gospodarsko-socijalnim strukturama. Primjerice, do sredine 19. stoljeća urbanizirano zakonodavstvo imalo je odvojen razvoj u užoj Hrvatskoj od onoga u Slavoniji. Dok u užoj Hrvatskoj nema velikih zemljišnih posjeda (latifundija), na slavonskom području strani veleposjednički rodovi drže velika vlastelinstva koja se po svojim socijalno-gospodarskim značajkama dijele u tri skupine: vlastelinstva uz Dravu i Dunav (Valpovačko, Donji Miholjac, Vukovar i Ilok), vlastelinstva sjeverno i zapadno od požeškog gorja (Virovitica, Našice, Daruvar, Pakrac) te ostala svjetovna i crkvena vlastelinstva, napose u Požeškoj kotlini.²³ Na njima se razvila žitna trgovina na temelju alodijalne proizvodnje i besplatne radne snage podložničkog seljaštva.

I u Dalmaciji je u tom pogledu vladalo pravo šarenilo. Uz prevladavajući kolonat u priobalnom pojasu i na otocima, postojale su i dodatne specifičnosti u imovinsko-pravnim odnosima. Primjerice, u nekim je područjima sjeverne Dalmacije bio uobičajen odnos između zemljovlasnika i seljaka - takozvani *livei* koji se često pretvarao u "vječni *livei*". U nekim drugim dijelovima Dalmacije (na otocima Rabu, Pašmanu, Murteru) funkcioniralo je pravo kmetsko podložništvo, jednako kao i u određenim područjima nekadašnje Dubrovačke Republike. Slobodnih seljaka bilo je na Lastovu i Mljetu, ali i tzv. polovnika na području Astaraje i drugih dubrovačkih ruralnih zona (Pelješac, Konavle, Dubrovačko primorje), te na otocima.²⁴

²² Josip Ante Soldo, *Grimanijev zakon*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005: 22.

²³ J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*: 59.

²⁴ Stijepo Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti*. Split: Logos, 1990: 20.

U Banskoj Hrvatskoj (civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji), koju čini pet županija (Zagrebačka, Varaždinska i Riječka u užoj Hrvatskoj, te Požeška i Osječka u Slavoniji), sve do sredine 19. stoljeća nisu postojali uvjeti za industrijalizaciju. Banska Hrvatska, kao uostalom i druge hrvatske pokrajine, na začelju je gospodarsko-socijalne ljestvice u Habsburškoj Monarhiji. Bitan razvojni čimbenik je agrarna privreda, od koje živi više od 90% stanovništva. No područje agrarnih odnosa donijelo je određene pretpostavke za elemente modernizacije. Podlogu za to dalo je zemljišno rasterećenje - ukidanje feudalnih odnosa i pretvaranje selišta u privatno vlasništvo seljaka. Taj se proces u Banskoj Hrvatskoj odvijao sporo i uz mnogo poteškoća; štoviše, u početku je imao i neke retrogradne učinke. Ipak, zemljišno je rasterećenje oslobodilo seljake niza ekonomskih, socijalnih, političkih i pravnih obveza, što je uklonilo zapreke i dugoročno otvorilo put tržišnoj poljoprivrednoj proizvodnji.

Dok je dio kapitala nastajao na vlastelinstvima na kojima su veleposjednici otvarali industrijske pogone za preradu poljoprivrednih kultura (šećerane, mlinovi, pivovare, svilare i drugo), drugi je značajan dio kapitala nastao u trgovinsko-posredničkoj i prometnoj djelatnosti domaćeg građanstva. Ono se javlja u području koje nije bilo ograničeno tijesnim okvirima privredne djelatnosti - u tranzitnoj trgovini. Trgovački su poduzetnici uočili i iskoristili pogodnosti prometnog položaja Hrvatske: njezine longitudinalne pravce sjever-jug i istok-zapad koji su svoje križišne točke imali upravo na području sjeverne Hrvatske. Stoga su do sredine 19. stoljeća u Banskoj Hrvatskoj tekla dva usporedna razvojna toka: jedan koji se ostvarivao širenjem tržišne proizvodnje na vlastelinskim posjedima, dok je drugi tekao kroz posredničko-prometnu djelatnost u kojoj je sudjelovalo utjecajno domaće trgovačko građanstvo.²⁵

Obrtnička proizvodnja odvijala se u okviru tradicionalnih cehovskih organizacija, onemogućujući tehnički napredak u proizvodnji kakav se u to doba uvelike primjenjivao u zemljama zapadne Europe. Zbog toga su se u sjevernoj Hrvatskoj manufakture razvijale sporo i neujednačeno. Prvi manufakturni pogoni temeljili su se pretežno na iskorištavanju sirovina s veleposjeda, pa plemići u velikoj mjeri sve do sredine 19. stoljeća ostaju inicijatori takve proizvodnje. Prihod i dobit iz posredničke trgovine omogućavali su nekim vlastelinstvima uključivanje u nove grane manufakturne proizvodnje kao što je

²⁵ Božena Vranješ-Šoljan, »Demografsko-socijalne prilike u Dalmaciji i Banskoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća.«, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti* (ur. Nikša Stančić). Zagreb: Globus, 1990: 403-404.

prerada drva, šećerne repe, alkohola, tekstila, stakla, izgradnja jedrenjaka u Primorju i dr.²⁶

U procesu prijelaza iz feudalnog u kapitalističko društvo, koji se u sjevernoj Hrvatskoj odvijao uz poteškoće povezane ponajprije uz rješavanje zemljišnih odnosa, važno pitanje bilo je osnivanje novčanih zavoda i njihova potpora zemljoposjednicima i seljacima u procesu uključivanja u tržišne odnose. Ta je djelatnost u Hrvatskoj također kasnila, te je s akumulacijom kapitala povezan osnutak prvog novčanog zavoda 1846. Njegova se djelatnost uglavnom odnosila na ukamaćivanje gotovine, davanje zajmova i eskontno poslovanje.²⁷

Usprkos nastojanju poduzetničkih krugova oko unapređenja prometnica i uvođenja željeznice u kopnenom a parobroda u vodenom prometu, brojni projekti i pokušaji ostali su bez uspjeha, pa se od sredine 19. stoljeća robni promet odvijao tradicionalnim riječknim i cestovnim pravcima.

Civilnu Hrvatsku i Slavoniju u tom je razdoblju obilježavala skromna razina urbanizacije. Slobodni kraljevski gradovi u Hrvatskoj (Varaždin, Zagreb, Karlovac, Koprivnica i Križevci), Slavoniji (Osijek i Požega) i u Hrvatskom primorju (Rijeka i Bakar) sredinom su 19. stoljeća zajedno brojili tek 59.690 stanovnika.²⁸

Premda od 1816. djeluje kao jedinstveno područje, unutar same pokrajine Dalmacije i dalje postoje velike razlike između pojedinih regija. Oblikovale su se pod utjecajem krajolika i u stoljetnom osebujnom povijesnom razvoju. Stoga se unutar ukupnog dalmatinskog prostora razlikovao prostor uže Dalmacije (stare mletačke Dalmacije), Zagore s Makarskim primorjem i Neretvom, bivše Dubrovačke Republike i Boke kotorske (nekadašnje mletačke Albanije).²⁹ U svakoj cjelini te su unutarnje razlike utjecale ne samo na opći društveni i gospodarski razvoj i agrarne odnose, već i na socijalne, gospodarske i vjerske strukture stanovništva.

U vrijeme druge austrijske uprave teritorijalno-upravna podjela Dalmacije usklađena je s upravom ostalih austrijskih pokrajina. Na čelu pokrajinske

²⁶ Rudolf Bićanić, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750-1860*. Zagreb: 1951: 85-163.

²⁷ Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam, 2007: 63.

²⁸ Mirjana Gross, *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*. Zagreb: Globus, 1985: 45.

²⁹ Nikša Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji. Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1980: 23-30.

uprave bila je Zemaljska vlada s namjesnikom koji je obnašao civilnu i vojnu vlast. Zemaljska vlada bila je potčinjena izravno vladi u Beču. Pokrajina se dijelila na okruge sa sjedištima u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru, a administrativno središte pokrajine bio je grad Zadar.³⁰

Bečko je državno središte nastojalo Dalmaciju izolirati od sjeverne Hrvatske kao njezina prirodnog etničkog i gospodarskog zaleđa, pa je podizanjem jezične barijere, odnosno zadržavanjem talijanskoga kao službenog i nastavnog jezika otvoreno favoriziralo malobrojnu talijansku političku i gospodarsku elitu. U gospodarskom pogledu Dalmacija je djelovala kao zasebno područje uključeno u austrijski carinski sustav. U praksi je to značilo da je bescarinski uvoz bio dopušten samo za proizvode iz užeg austrijskog područja, a da se za proizvode iz ostalih pokrajina, pa i Hrvatske, plaćalo uvožno-izvozne carine. Monopolizam cijena nije dopuštao razvoj domaćoj industrijskoj proizvodnji, koja takvom gospodarskom politikom uglavnom zadržava oblik sitnog ili srednjeg obrta.

Dalmacija je Habsburškoj Monarhiji strateški bila važna, ali gospodarski zapravo rubna pokrajina u kojoj nije prepoznala njezine prednosti - razvedenu obalu, otoke i prirodne luke. Naprotiv, upravni, politički i gospodarski zaokret prema Beču i užoj Austriji orijentirao je Dalmaciju od Sredozemlja prema Srednjoj Europi.³¹

Unutrašnja dvojnost Dalmacije proizlazila je iz razlika u društvenim i gospodarskim strukturama obalno-otočkog i kopnenog pojasa.³² Preživjeli kolonatski odnosi u primorju i na otocima nisu pogodovali racionalnom gospodarstvu, između ostalog zbog uzgoja samo malog broja kultura (maslina i loza) i usitnjenog zemljišnog posjeda koji je s vremenom pretvoren u mozaik sitnih parcela.³³ Zbog toga agrarna proizvodnja često nije mogla osigurati ni najskromnije potrebe stanovništva. Uspostavljen socijalni poredak u kontinentalnom dijelu Dalmacije bio je sličan onome u Vojnoj krajini. Seljak je obrađivao državnu zemlju, a njegove dužnosti i prava kodificirani su posebnim agrarnim zakonom iz 18. stoljeća.³⁴ Budući da do sredine 19. stoljeća modernizacijski

³⁰ J. Šidak, *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*: 93.

³¹ Stijepo Obad, »Putovanje cara Franje Josipa I. po Dalmaciji 1875.«, u: *Dalmacija 1870-ih u svjetlu bečke politike i "Istočnoga pitanja"* (ur. J. Vrandečić i M. Trogrlić). Zadar: Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru, 2007: 39.

³² N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*: 23.

³³ Šime Peričić, *Gospodarske prilike Dalmacije od 1797. do 1848.* Split, 1993: 19.

³⁴ J. A. Soldo, *Grimanijev zakon*: 13-30.

procesi praktički nisu ni dotakli taj prostor, u cjelini je to bilo društvo zaustavljenog razvoja. Njegov gornji sloj činile su glavarske obitelji koje su se uzdigle služeći mletačkim, a poslije austrijskim vlastima, dok su tanki sloj inteligencije činili svećenici franjevci, također potekli iz seljačkog sloja. Za vrijeme austrijske uprave položaj seljaka nije se bitno promijenio. Oni su i dalje bili podređeni talijanskom gradskom plemstvu. Nova austrijska vlast ukinula je stoljetnu autonomiju istarskih i dalmatinskih komuna, a umjesto njih razvija se centralizirana činovnička organizacija uprave i sudstva.

Nakon uzastopnih upravno-teritorijalnih promjena, koje je nakon Bečkog kongresa Austrija provela u Istri, 1825. godine organiziran je Istarski okrug sa sjedištem u Pazinu kao dio Austrijskog primorja.³⁵ Želeći po svaku cijenu ukloniti utjecaj prijašnje francuske uprave, austrijske su vlasti nastojale obnoviti feudalne odnose i promijeniti gospodarsku strukturu istarskog poluotoka. Usmjerenje prema gajenju novih poljoprivrednih kultura, poticanje trgovine i osobito jedrenjačkog brodarstva, bili su prvi stidljivi nagovještaji elemenata industrijalizacije u toj pokrajini. No oni su pomogli gospodarskom uzdizanju razmjerno uskog kruga vladajućeg činovničko-feudalnog sloja, ostavljajući po strani većinu stanovništva, uglavnom kolona i kmetova, čiji su se ionako mali zemljišni posjedi zbog sustava nasljeđivanja dodatno usitnjavali.³⁶ Stoga je i Istru do sredine 19. stoljeća obilježavala svojevrсна dihotomnost: dok je u gradovima i gradićima talijanski proaustrijski sloj živio od sigurne državne službe, lihvarjenja, pomorstva ili sitne trgovine, u unutrašnjosti Istre socijalno-gospodarski odnosi na selu ostali su gotovo nepromijenjeni.

Kad su revolucionarna previranja 1848. širom Habsburške Monarhije slomila tradicionalni feudalni sustav i hrvatskim se pokrajinama pod habsburškom vlašću otvorio put u modernizacijski proces. Na pragu 60-ih godina 19. stoljeća vraćen im je ustav i priznato formalno pravo na ujedinjenje. Ipak, prijelaz na moderno građansko društvo tek je trebalo provesti. Različit upravno-politički položaj hrvatskih pokrajina bio je zapreka za brže ostvarenje modernizacijskog preobražaja. Naime, dualizam uspostavljen 1867. nagodbom Austrije i Ugarske sjevernu je Hrvatsku prepustio ugarskoj, Dalmaciju i Istru austrijskoj polovici Monarhije, dok je Vojna krajina i nadalje funkcionirala s osnovnom zadaćom

³⁵ Bernard Stulli, *Istarsko okružje 1825-1860. Upravni sustav, demografske prilike, gospodar-ska struktura*. Pazin: Historijski arhiv Pazin, 1984: 7-47.

³⁶ Vjekoslav Bratulić, »Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda.«, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969: 294.

osiguranja vojne snage za vođenje vanjskih ratova. Nakon Nagodbe izgleda za njihovo sjedinjenje bilo je sve manje, jer se čvrsto uspostavljen odnos ravnoteže između Austrije i Ugarske nipošto nije smio narušiti.

Područje Banske Hrvatske imalo je tijekom druge polovine 19. stoljeća razmjerno povoljnije uvjete za modernizaciju u odnosu na druge hrvatske pokrajine. Državnopravna struktura Monarhije nastala nakon uvođenja dualizma nije u početku bila prihvatljiva političkim strujama u Hrvatskoj. Najglasnija u odbacivanju Nagodbe bila je Narodno-liberalna stranka koja se, tražeći priznavanje hrvatske državopravne individualnosti, zauzimala za federalističku opciju preuređenja Monarhije.³⁷ No kad se vidjelo da za takvu opciju u dogledno vrijeme nema realne perspektive, Narodno-liberalna stranka prihvatila je Nagodbu i pokušala iznaći kompromisno rješenje za prihvatljiv suživot s ugarskom stranom. Takvo se rješenje tražilo u reviziji Ugarsko-hrvatske nagodbe. Dugotrajni i teški pregovori s mađarskom stranom nisu u biti uspjeli promijeniti položaj Hrvatske, te će ostati nepromijenjen do kraja Monarhije. Jedini konkretan uspjeh bila je zamjena godišnjeg paušala za pokretanje autonomnih poslova tangentom od 45% svih prihoda koji pristižu u zajedničku blagajnu.³⁸ Ta je promjena, ma koliko bila nedostatna, Hrvatskoj ipak omogućila obilniji dotok novčanih sredstava.

Razdoblje 70-ih godina 19. stoljeća snažno su obilježile liberalne reforme hrvatske vlade na čelu s banom Mažuranićem, kojima se u Hrvatskoj u zadanim okvirima Hrvatsko-ugarske Nagodbe nastojala provesti modernizacija gospodarstva i društva. Mažuranić je zakonodavnu politiku maksimalno prilagodio nepovoljnim uvjetima ograničene autonomije, zauzimajući pragmatičan stav po kojemu modernizacija ne mora nužno ovisiti o potpunoj političkoj suverenosti te da se i u zadanim okvirima može relativno puno postići. Reforme koje je u Hrvatskoj 70-ih godina 19. stoljeća provodila vladajuća elita bile su na tragu načela političkog liberalizma kakav se provodio u naprednim europskim zemljama toga doba. Ključne reforme obuhvatile su upravu i sudstvo, izabrana vlada na čelu s banom bila je odgovorna Hrvatskom saboru, provedena je reforma školstva i zdravstva, uvedena je sloboda tiska, uklonjeni su feudalni ostaci na selu, ozakonjena je dioba zadruga, itd. Ta važna zakonodavna djelatnost položila je temelje modernoj Hrvatskoj.

³⁷ Mirjana Gross i Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb: Globus, 1992: 244-247.

³⁸ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman, Dragovan Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968: 73.

Međutim, znatno ograničenje hrvatske autonomije proizlazilo je iz njezina financijskog položaja koji je, stavljajući hrvatske financije u krug zajedničke nadležnosti, limitirao vođenje samostalne unutarnje politike, poglavito u sferi provođenja ključnih modernizacijskih reformi u gospodarstvu, kao što su primjerice obrt, industrija, trgovina, novčarstvo i promet. Domaći kapital nije mogao nositi teret financiranja skupe izgradnje željezničke mreže kojom bi se prometno povezo istočni dio Hrvatske s lukama u priobalju. Pokušaj ostvarenja domaćeg projekta izgradnje zemunsko-riječke željezničke pruge nije ostvaren, već je prevladao mađarski politički interes, te je 1873. izgrađena željeznička pruga koja je Budimpeštu povezala s Rijekom, glavnom izvoznom lukom Ugarske. Ipak, pozitivni aspekti kasnije izgradnje željezničkih pruga mogli su se vidjeti u postupnom povezivanju istočnog i središnjeg dijela Hrvatske s Kvarnerskim zaljevom. Time je ostvareno dinamiziranje ukupne gospodarske i društvene stvarnosti Hrvatske početkom 80-ih godina 19. stoljeća.

Zbog nepovoljnog odnosa snaga i direktnog utjecaja središnje vlasti u Budimpešti na zakonodavni postupak Hrvatskog sabora, ritam provođenja reformi i doseg modernizacije bili su uvjetovani u gotovo svakom pojedinom koraku. Zbog tih je okolnosti poljoprivredna proizvodnja ostala dominirajuća grana u gospodarskim djelatnostima, premda su se tradicionalni oblici socijalnih odnosa na selu brzo počeli mijenjati, stvarajući sve brojniji socijalni sloj stanovništva kojemu zemljišni posjed više nije bio dovoljan za preživljavanje. Ukupan broj zaposlenih u ključnim djelatnostima koje čine važnu kariku modernizacije još uvijek je bio nedovoljan, iako se intenzivniji ritam industrijske transformacije mogao vidjeti u gradovima u kojima se zbivao primjetan rast stanovništva. Industrijska aktivnost i gradski način života ipak nisu obuhvatili cjelokupno gradsko stanovništvo. Pojmovi suvremenih kriterija, pod kojima se podrazumijevaju *urban* i *moderan*, mogli su se primijeniti jedino na Zagreb i Osijek, koji su svojom veličinom, izgledom i strukturom stanovništva bivali sve sličniji modernim srednjoeuropskim gradovima.

Na području Vojne krajine austrijska je vojnička uprava i organizacija stvorila tijekom stoljeća goleme političke, društvene i gospodarske razlike, koje su i u drugoj polovini 19. stoljeća taj hrvatski vojni prostor strogo dijelile od civilnoga. Sve do Austro-Ugarske nagodbe vojni i dvorski vrh Monarhije nastojao je sačuvati Vojnu krajinu kao posebnu vojničku instituciju.³⁹ Iako je Hrvatski

³⁹ Mirko Valentić, *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849-1881*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1981: 140.

sabor neprekidno isticao potrebu ujedinjenja Vojne krajine s civilnim dijelom Hrvatske, nakon sklapanja Nagodbe pitanje ujedinjenja postalo je prvorazredno političko pitanje čije je rješenje 70-ih godina 19. stoljeća sve više ovisilo o Ugarskoj, koja se njime koristila kao sredstvom pritiska na Hrvatsku. Ipak, od 1871. započinje proces demilitarizacije kako bi se Krajina pripremila za sjedinjenje s Bansom Hrvatskom. Iste je godine Hrvatskoj bilo vraćeno područje Varaždinskog generalata, koje je dotad razdvajalo teritorij Hrvatske i Slavonije, područje Žumberka i vojni Sisak.

U prijelaznom razdoblju imenovana je Civilna uprava na čelu s generalom Antonom Mollynarijem sa zadaćom provođenja reformi kojima bi se krajiška uprava, sudstvo i školstvo prilagodili uređenju kakvo ima Banska Hrvatska. Izrađen je i opsežan projekt prometnog povezivanja krajiškog prostora željeznicom od Ogulina do Zemuna preko Siska, sa spojem do Knina, koja bi se financirala novcem od prodaje krajiških šuma.⁴⁰ Međutim, taj je plan propao zbog žestokog protivljenja ugarske vlade. Pitanje povratka Vojne krajine bilo je stalno otvoreno, pa su administrativno prepiranje oko formalne nadležnosti i nedostatak političke volje da se krajiško područje napokon sjedini s Provincijalom povećavali napetosti između središnje vlade u Budimpešti i Zemaljske vlade u Zagrebu. Nakon udovoljavanja mnogobrojnim pritiscima s ugarske strane, 1. kolovoza 1881. ban je i formalno preuzeo upravu nad Krajinom.⁴¹ Time, naravno, nisu nestale i razlike u društvenoj i gospodarskoj strukturi civilnog i bivšeg krajiškog područja. Unatoč povoljnim prirodnim resursima, od kojih su na prvom mjestu bile šume, razvoj industrije na krajiškom području bio je znatno otežan zbog nerazvijenosti tržišta i slabe prometne povezanosti. Stoga je i akumulirani kapital, umjesto u poduzetnička ulaganja, pretežno korišten u lihvarstvu, a tradicija kućne proizvodnje za vlastite potrebe bila je i 70-ih godina 19. stoljeća još uvijek vrlo snažna.⁴² Bolju perspektivu gospodarskog razvoja imali su nekadašnji vojni komuniteti, koji zakonom o uređenju gradova 1871. dobivaju veću autonomiju, čime se brže uključuju u razvojne tokove građanskog društva. Unatoč postignutom napretku nakon uklapanja u jedinstveno upravno i gospodarsko područje sjeverne Hrvatske, Vojna je krajina do kraja 19. stoljeća ipak ostala područje koje modernizacijski proces nije u cijelosti uspio preobraziti.

⁴⁰ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 82.

⁴¹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda*: 83.

⁴² Igor Karaman, »Značenje Vojne krajine u gospodarskom razvitku Slavonije (1849.-1873.).«, u: *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga, 1972: 108.

Kada je Dalmacija Austro-Ugarskom nagodbom 1867. upravno pripala austrijskoj polovici Monarhije, središnjim vlastima u Beču nije bilo u interesu sjedinjenje ove pokrajine s Banskom Hrvatskom. Stoga je Beč davao podršku autonomističkom političkom pokretu, koji je do 1870. imao većinu u Dalmatinskom saboru.⁴³ Štoviše, Habzburzi su uvođenjem Dalmatinskog sabora i donošenjem pokrajinskog ustava već 60-ih godina 19. stoljeća zaokružili dalmatinsku državnost.⁴⁴ Autonomistički pokret izražavao je otpor spram ujedinjenja s Banskom Hrvatskom, ističući pritom dalmatinski regionalizam. Suprotstavljena strana autonomistima bili su dalmatinski narodnjaci koji kao organizirana politička snaga u Narodnoj stranci u svom programu na prvo mjesto stavljaju zahtjev za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. U okviru tog zahtjeva pitanje hrvatskoga jezika izbija u prvi plan, jer oni žele da hrvatski jezik postane službeni jezik u javnome životu. Socijalna baza narodnjaka bilo je dalmatinsko selo, uz čiju su pomoć odnijeli pobjedu na općinskim izborima 1865. Cilj narodnjaka bio je steći utjecaj u dalmatinskim komunama, koje su bile tradicionalno uporište autonomistima. Borba narodnjaka potrajat će do 1870., kada će odnijeti pobjedu na izborima. Međutim, unatoč tome Narodna stranka ipak nije uspjela postati odlučnijim političkim čimbenikom u odlučivanju o ključnim problemima politike i gospodarstva u pokrajini.

Opća gospodarska nerazvijenost, nedostatak prometnica i preživljavanje starih agrarnih odnosa bile su glavne značajke Dalmacije početkom 70-ih godina 19. stoljeća. Zemljišna je proizvodnja bila najtrajniji temelj gospodarskog razvoja unatoč činjenici da su količina i kvaliteta obradivih površina bile ograničene. Od te je djelatnosti u Dalmaciji živjelo više od 80% stanovništva. Obradiva je bila tek petina zemljišta, od čega je gotovo polovica bila pod žitaricama čiji je urod bio niži nego u svim ostalim austrijskim pokrajinama. Uz najveći udio poljoprivrednog stanovništva, Dalmacija je imala i najmanji katastarski prihod, u prosjeku 1.50 kruna po hektaru.⁴⁵ Prevladavajući kolonatski odnos sve je više kočio tržišni razvoj poljoprivrede. Nije poticao na veća ulaganja i unapređenje proizvodnje ni vlasnika koji se zadovoljavao rentom niti seljaka koji je obrađivao tuđu zemlju.

⁴³ S. Obad, »Putovanje cara Franje Josipa I. po Dalmaciji 1875.«: 40.

⁴⁴ Josip Vrandečić, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*. Zagreb: Dom i svijet, 2002: 103.

⁴⁵ Dinko Foretić, »O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX. stoljeća do Prvog svjetskog rata.«, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969: 14.

Zemljišno se pitanje, nakon pobjede Narodne stranke na izborima za Dalmatinski sabor 1870., aktualiziralo, no većina političara, pa ni narodnjačke orijentacije, nije bila za ukidanje kolonata, smatrajući da nije u interesu gospodara zemlje i težaka da se dira to pitanje.⁴⁶ Stoga je Narodna stranka podržala osnutak novčanih zavoda koji bi podržali posjednike i seljake u promjeni strukture poljoprivredne proizvodnje. Poljoprivredna proizvodnja postupno se počela mijenjati potiskivanjem žitarica i maslinarstva u korist uzgoja vinove loze. Vinogradarstvo time postaje najvažnija poljoprivredna grana, a vino najvažniji izvozni proizvod. Premda se vinova loza u Dalmaciji tradicionalno uzgajala, vino se do tada gotovo nije izvozilo. Povoljnije mogućnosti za plasman vina nastale su zbog bolesti loze u Italiji. U razdoblju konjunktura širila su se područja pod vinovom lozom i potiskivala druge, manje rentabilne poljoprivredne kulture na obalnom području i na otocima, a poslije i u zagorskom dijelu Dalmacije. Tako će vinogradarstvo i za konjunktura i u kriznim razdobljima ostati najvažnija gospodarska grana u Dalmaciji.

Intenziviranje gospodarstva utjecalo je na širenje građanskog sloja, no on svoju dobit nije ulagao u industrijske pogone ili u prometnu privredu, što je to u godinama gospodarskoga poleta činilo građanstvo razvijenih zemalja Monarhije, a u nešto skromnijem opsegu i građanstvo u Banskoj Hrvatskoj. Stoga je prerađivačka privreda u Dalmaciji bila veoma ograničena i nosila obilježje manufakturne proizvodnje. Stotinjak prerađivačkih pogona malo se razlikovalo od običnog obrta, a u veće pothvate moglo su se ubrojiti nekoliko pogona za obradu kože, vune, pamuka, platna, konopa, te pogona za proizvodnju likera.⁴⁷

Dio domaćeg građanstva pokušavalo je usmjeriti financijsku dobit u investicije za koje je na području Dalmacije postojala podloga (brodarstvo) i u druge vrste industrije, poglavito one sa sirovinskom podlogom na tom području, pa se tijekom 70-ih godina 19. stoljeća otvaraju industrijski pogoni, kreditne ustanove, a jača i pomorski promet. Međutim, modernizacijski naponi poduzetnički usmjerenog građanstva nisu se mogli ni približno ostvariti iz više razloga. Političke i financijske vrhove središnjih austrijskih vlasti manje je zanimao gospodarski napredak Dalmacije nego njezin vojno-strateški položaj, pa joj nije pružana prijeko potrebna novčana pomoć za brži gospodarski razvoj.

⁴⁶ S. Obad, *Dalmatinsko selo u prošlosti*: 95.

⁴⁷ Igor Karaman, »Sastav i socijalno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća.«, u: *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga, 1972: 126.

Štoviše, u određenim trenucima, svjesnom politikom protekcije gospodarski jačih zemalja bili su žrtvovani interesi glavne privredne grane ove pokrajine. Najbolji primjer takve politike pruža takozvana vinska klauzula, kojom je 1892. povlastice za uvoz vina, umjesto Dalmaciji, Austrija dala Italiji.⁴⁸

U pogledu stanja prometnica Dalmacije stanje je bilo takvo da u stotinu godina (od 1814. do 1918.) austrijska vlast nije uspjela podvostručiti ono što je u nekoliko godina izgradila francuska uprava. Do kraja 70-ih godina 19. stoljeća nije ostvaren ni jedan željeznički projekt (povezivanje s bosanskim zaleđem i sjevernom Hrvatskom). Do kraja Monarhije sagrađena je jedino željeznička pruga od Splita do Šibenika s odvojkom do Siverića (1877.), a 11 godina kasnije i njezin spoj do Knina.⁴⁹

Zbog svega toga proces industrijalizacije u Dalmaciji znatno je sporije napredovao nego u Banskoj Hrvatskoj. Isto se može reći i za razinu urbanizacije, koja je bila veoma skromna. U dalmatinskim je gradovima 70-ih godina 19. stoljeća živjelo tek nešto više od 37.000 stanovnika, a glavni grad pokrajine, Zadar, samo je neznatno premašivao 8.000 stanovnika, pa je ujedno bio i najmanji pokrajinski glavni grad u Monarhiji.

Premda su austrijskom upravom 1825. bili objedinjeni dotad administrativno odijeljeni dijelovi Istre, razlike u društvenom i gospodarskom razvoju bivše mletačke i austrijske Istre osjećale su se i u drugoj polovici 19. stoljeća. Komunalno društvo u priobalju, slično onom u Dalmaciji, razlikovalo se od društva središnje Istre u kojemu su do 1848. postojali feudalni odnosi srednjoeuropskog tipa. U Istri je udio talijanskog stanovništva bio veći nego u Dalmaciji, a utjecaji i prožimanja s talijanskim prostorima snažniji. Za socijalnu integraciju nedostajao je hrvatski, odnosno slovenski građanski intelektualni sloj, pa je u narodnom preporodu presudnu ulogu imalo svećenstvo. Njegova je najvažnija zadaća bila borba za narodni jezik i škole.

Nakon neoapsolutizma, Istra je dobila pokrajinski sabor u Poreču, u kome su se našli i hrvatski zastupnici. Tada je biskup Juraj Dobrila postavio zahtjev za uvođenje hrvatskoga jezika u škole i javni život kao jezik većine stanovništva.⁵⁰

⁴⁸ Bernard Stulli, »Ekonomsko-društvene prilike u Dalmaciji u XIX. stoljeću.« *Dubrovnik* 5/3-4 (1962): 5.

⁴⁹ I. Karaman, »Sastav i socijalno-ekonomska djelatnost dalmatinskog građanstva u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. stoljeća.«: 131-133.

⁵⁰ Mijo Mirković, »O smislu i sadržaju narodnog preporoda u Istri.«, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969: 283.

U vrijeme preporoda proširio se takozvani taborski pokret održavanja političkih skupština u raznim dijelovima Istre, gdje se raspravljalo o različitim gospodarskim i kulturnim pitanjima. Motivacija za održavanje takvih manifestacija bila je u činjenici da hrvatska većina nije imala utjecaja na administraciju i bila je zakinuta u društvenom životu zbog malog broja obrazovanih ljudi i male gospodarske moći, pa se na taj način htjelo potvrditi njezinu nazočnost i želju za razmjernom zastupljenošću.⁵¹

Preporodnom pokretu u Istri bile su, osim kulturnih, namijenjene i gospodarske zadaće. Poticanjem osnivanja štedionica i zadruga nastojalo se pomoći istarskim seljacima u plaćanju rasteretnih dugova i sprečavanju ovisnosti o zaduživanju kod talijanskih trgovaca. Tim zadaćama služili su različiti listovi na hrvatskom jeziku, poput "Naše sloge", koji u preporodnom pokretu postaje širitelj hrvatskih ideja i zagovaratelj političke i kulturne povezanosti istarskih Hrvata s ostalim hrvatskim pokrajinama, ponajprije s Banskom Hrvatskom.

Obuhvat istraživanja u mikropodručjima

Istraživanje je obuhvatilo 12 hrvatskih župa. Bazično, župe su odabrane po teritorijalnom kriteriju (reprezentanti hrvatskih povijesnih regija), zemljopisnom kriteriju (reprezentanti kopnenih, primorskih i otočkih područja), po kriteriju veličine (reprezentanti velikih i malih župa) i po kriteriju udaljenosti (reprezentanti središnjih i zabačenih župa). No, osim glavnih kriterija, vodilo se računa i o dosadašnjem stanju istraženosti (pa su se birale dosad neistražene župe) i o specifičnim ciljevima istraživanja (primjerice, zbog analize tzv. "probnog" braka uzete su po dvije župe s istoga otoka).

Tako su za područje Slavonije izabrane dvije župe: Donji Miholjac i druga, koja je pripadala slavonskoj Vojnoj krajini - Drenovci. Za Istru je izabrana župa Buzet. Za Dalmaciju su izabrane župa Bisko kao reprezentant dalmatinskog zaleđa, župa Desne kao reprezentant primorskog južnodalmatinskog područja, župa Betina (Murter) kao reprezentant srednjedalmatinskih otoka, te dvije župe na otoku Korčuli: župa Blato kao reprezentant velikog južnodalmatinskog ruralnog otočkog naselja i župa Pupnat kao reprezentant malog južnodalmatinskog ruralnog otočkog naselja. Za područje negdašnje Dubrovačke

⁵¹ Nevio Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama. Naša sloga 1870.-1915.* Zagreb: Dom i svijet, 2005: 65.

Republike izabrani su: župa Lisac kao reprezentant zabačene ruralne župe u unutrašnjosti, župa Lopud kao reprezentant pomorski orijentiranog, gradu bliskog otoka, župa Babino Polje kao reprezentant većeg dubrovačkog ruralnog otočkog naselja i župa Maranovići kao reprezentant manjeg i zabačenog dubrovačkog ruralnog otočkog naselja.

Vremenski obuhvat istraživanja je razdoblje od 11 godina, od 1870. do 1880. godine. To je razdoblje izabrano zato što prethodi početku procesa demografske tranzicije na razini Hrvatske, kako je tu granicu odredio Jakov Gelo, a obuhvat razdoblja je takav da slijedi popisna razdoblja: opći popis stanovništva Hrvatske bio je proveden 1869. i 1880. godine.

Inicijalno je bila izabrana i 13. župa - Gradac u Hercegovini, jer se htjelo ustanoviti postoje li razlike između susjednih regija, ali s različitih strana granice, no kvaliteta matičnih knjiga u Gracu nije bila takva da bi pružila pouzdane rezultate.⁵²

Istraživački tim

Ovo istraživanje izvedeno je u okviru doktorskog studija "Povijest stanovništva" na Sveučilištu u Dubrovniku. U okviru kolegija "Povijesna demografija" (Nenad Vekarić) analizirani su podaci iz matičnih knjiga, a u okviru kolegija "Povijesna demografija - modernizacijski faktori i inicijalna tranzicija" (Božena Vranješ-Šoljan), povijesni okvir za 12 odabranih hrvatskih župa. Nakon uspješno izvedene prve faze, u kojoj je izrađena baza podataka s oko 17.000 jedinica (rođenih, umrlih i vjenčanih), doktorandima su u sljedećoj fazi svesrdnu potporu u tom istraživanju pružili i članovi katedre za demografiju Ekonomskog fakulteta u Zagrebu na čelu s akademiknjom Alicom Wertheimer-Baletić i njezinim timom (Jakov Gelo, Anđelko Akrap i Ivan Čipin), te Miroslav Bertoša (Sveučilište u Puli), koji su također bili izvođači nastave na spomenutom doktorskome studiju. Rezultat toga je 12 radova, koji se objavljuju u ovoj ediciji, a čiji su autori doktorandi i njihovi mentori:

Drenovci - Tamara Alebić, Irena Ipšić i Božena Vranješ-Šoljan

Donji Miholjac - Marija Brandić, Monika Grdiša-Asić i Anđelko Akrap

Buzet - Rina Kralj-Brassard, Jelena Obradović-Mojaš i Miroslav Bertoša

⁵² Zbog zbjega u vrijeme tzv. Hercegovačkog ustanaka, koji se dogodio u istraživanom razdoblju, veliki broj vitalnih podataka ostao je izvan lokalnih matica.

Betina - Frane Čizmić i Božena Vranješ-Šoljan

Bisko - Marinko Marić i Anđelko Akrap

Desne - Inge Bego-Matijević, Žarko Dugandžić i Anđelko Akrap

Blato - Ivana Lazarević i Nenad Vekarić

Pupnat - Julijana Antić-Brautović, Aleksandra Piteša-Orešković i Jakov Gelo

Babino Polje - Neda Mihović, Kristina Puljizević i Božena Vranješ-Šoljan

Maranovići - Silva Batoš, Jasenka Maslek i Nenad Vekarić

Lopud - Aida Cvjetković, Dubravka Mehaković i Jakov Gelo

Lisac - Marina Gjurašić, Minela Fulurija i Nenad Vekarić

U ovoj studiji daju se sintetizirani rezultati tih istraživanja.

Izvršene analize

Glavni cilj istraživanja bio je: uočiti kako se proces demografske tranzicije odvijao na mikrorazini. Pretpostavka je da je proces na mikrorazini imao puno više inačica nego što to pruža uniformirana slika na makrorazini. Detektiranje tih inačica i utvrđivanje činitelja koji određuju proces demografske tranzicije određivao je izbor demografskih pokazatelja koji će biti predmetom analize. To su u prvom redu: kretanje broja stanovnika (načelno, broj stanovnika u tranziciji raste), prirodno kretanje stanovništva (proces demografske tranzicije temelji se upravo na padu stopa nataliteta i mortaliteta), dob umrlih (udjeli pojedinih dobnih kontingenata izravno su vezani s tranzicijskim procesom) i ženidbena dob (koja se pod utjecajem tranzicijskog procesa povećava).

No, ovim su se istraživanjem htjeli postići i neki drugi ciljevi, koji nisu izravno vezani uz proces demografske tranzicije, ali pružaju dubinske spoznaje o stanovništvu i njegovu pulsiranju. Tako su predmetom analize bile i mjesečne distribucije rođenih, vjenčanih i umrlih, blizanci, brakovi u srodstvu, ponovni brakovi. Posebna je pažnja bila posvećena izvanbračnoj djeci i predbračnim začecima, jer se htjelo rasvijetliti i pitanje mogućeg postojanja tzv. “probnog” braka na nekim dalmatinskim otocima. Na koncu, neke su analize, koje nisu bile u samom fokusu, izrađene kao “popratni” produkt (osobna imena, uzroci smrti, spolna struktura).⁵³

⁵³ Pitanje “probnog” braka, osobnih imena i uzroka smrti u ovoj se studiji neće analizirati, nego će o tome biti objavljeni posebni radovi. Istraživanje spolne strukture, pak, nije dalo nikakve rezultate koji bi bili znanstveno vrijedni, pa su ti rezultati samo pojedinačno registrirani u 12 radova u kojima su obrađene pojedine župe.

Metodološka ograničenja

Prilikom istraživanja pojavila su se dva temeljna problema: usporedivost popisnih rezultata s teritorijalnim obuhvatom župe i valjanost temeljnog vrela (matičnih knjiga).

Zbog različitog obuhvata župe i popisne jedinice u nekim je slučajevima bilo potrebno izvršiti i dodatna istraživanja kako bi podaci postali usporedivi. Tako je, primjerice, utvrđeno da su se u župi Buzet u istraživanom razdoblju upisivala i djeca iz Rakitovića, današnjeg naselja Rakitovec u Sloveniji. U slavonskim je, pak, župama bilo potrebno utvrditi broj stanovnika pripadnika drugih konfesija, jer su u istraživanju korištene samo matične knjige katoličkih župa.

Drugi metodološki problem bila je valorizacija kvalitete korištenih matičnih knjiga. Budući da je riječ o promatranju mikroregija i najmanja nepreciznost bitno utječe na rezultat.⁵⁴ Ako se, primjerice, u župi od 500 stanovnika izostavi samo jedno rođenje - stopa nataliteta iskrivljuje se za čak 2%. Stoga je nužan veliki oprez i pažljiva ocjena valjanosti određenih matičnih knjiga. Generalno govoreći, preciznost matičnih knjiga u osmoj dekadi 19. stoljeća vrlo je visoka. Sumnja se pojavila samo pri analizi mortaliteta dojenčadi: u nekim, uglavnom manjim i zabačenijim župama (Bisko, Desne, Maranovići) udio umrlih iz te skupine činio se neuobičajeno malim, pa se ne može isključiti mogućnost da umrla dojenčad nije bila najažurnije vođena. No, "nema metode kojom bi se utvrdilo dijete koje je rođeno i umrlo, a nije zavedeno u matičnu knjigu. Taj tamni broj uvijek ostaje kao sjena nad analizama prirodnog kretanja stanovništva... Ali, budući da nema drugog načina za utvrđivanje prirodnog kretanja, osim putem matičnih knjiga, takve su analize, usprkos nedostacima, dragocjene, s tim što iz njih prije svega treba iščitavati trendove, a manje vjerovati apsolutnim brojevima."⁵⁵

Broj stanovnika i prirodno kretanje stanovništva

Jedan od efekata tranzicijskog procesa je porast broja stanovnika (iako sam po sebi ne mora značiti tranziciju, jer postoje razni činitelji koji mogu prouzročiti

⁵⁴ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, I: 89.

⁵⁵ Vladimir Stipetić i Nenad Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU, 2004: 251.

porast i koji ne moraju imati nikakve veze s tranzicijskim procesom). Stoga već na samom početku treba barem registrirati kako se kretao broj stanovnika u 12 istraženih hrvatskih župa. U 11 župa bilježi se od 1869. do 1880. godine porast (s najvećim indeksom na otoku Korčuli, preko 118). Jedina župa u kojoj se bilježi pad je slavonska župa Donji Miholjac (indeks 95,25). Indeksi se kreću u okvirima koje je za hrvatske povijesne regije utvrdio Jakov Gelo (tablica 1, grafikon 1).

Prirodno kretanje stanovništva u 12 hrvatskih župa, kao i u nekim ranije istraženim mikropodručjima, generalno potvrđuje Gelinu granicu početka procesa demografske tranzicije u Hrvatskoj (1880. godinu), pogotovo kad je riječ o sjevernim dijelovima Hrvatske. No, istodobno pokazuje da proces demografske tranzicije u Hrvatskoj nije svugdje ni počeo u isto vrijeme niti se jednako odvijao. Na mikrorazinama je bilo značajnih razlika i u odnosu na generalno postavljenu granicu u Hrvatskoj, ali čak i u okvirima iste regije.

U dekadi koja je prethodila 1880. godini izrazita predtranzicijska obilježja imale su samo slavonske župe - Donji Miholjac i Drenovci (kao dio slavonske Vojne krajine). U njima je zabilježen prirodni pad stanovništva, a stopa mortaliteta kretala se oko 40‰. U Istri i Dalmaciji tranzicija mortaliteta već je započela - i to od juga prema sjeveru, od Dubrovnika (gdje se stopa mortaliteta već približila 25‰) prema Istri, odnosno s otoka prema kopnu (gdje su stope mortaliteta bile nešto preko ili nešto ispod 30‰). Pad mortaliteta odrazio se i na prirodni prirast koji se, ovisno o župi, kretao od blizu 5‰ (Bisko) do preko 18‰ (Blato). Na Lopudu je, pak, već značajno pao i natalitet (ispod 28‰), pa je i prirodni prirast bio malen (1,27‰).

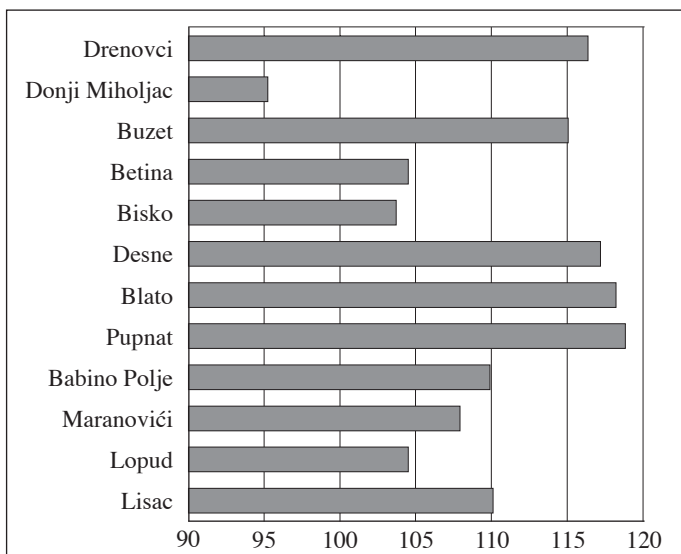
Primjer Lopuda potvrđuje već ranije uočeno zapažanje da je demografska tranzicija najranije započela u Dubrovniku, još za Dubrovačke Republike.⁵⁶ No, uz korekciju: tranzicija je prvo zahvatila primorje i otoke, a kasnila je u ruralnim područjima. To potvrđuje primjer Lisca, gdje je stopa mortaliteta zahvaljujući velikoj epidemiji grlice u osmoj dekadi 19. stoljeća nadmašila 40‰ (tablica 2, grafikon 2).

Regionalno gledajući, proces je najranije započeo na području negdašnje Dubrovačke Republike (kraj 18/prva polovica 19. stoljeća) i širio se prema sjeveru, zahvativši prvo Dalmaciju i Istru (oko 1870.), a tek potom kontinentalnu Hrvatsku (oko 1880. godine).

⁵⁶ N. Vekarić, *Stanovništvo poluotoka Pelješca*, I: 102-105.

Tablica 1. Indeks porasta broja stanovnika u 12 hrvatskih župa od 1869. do 1880. godine

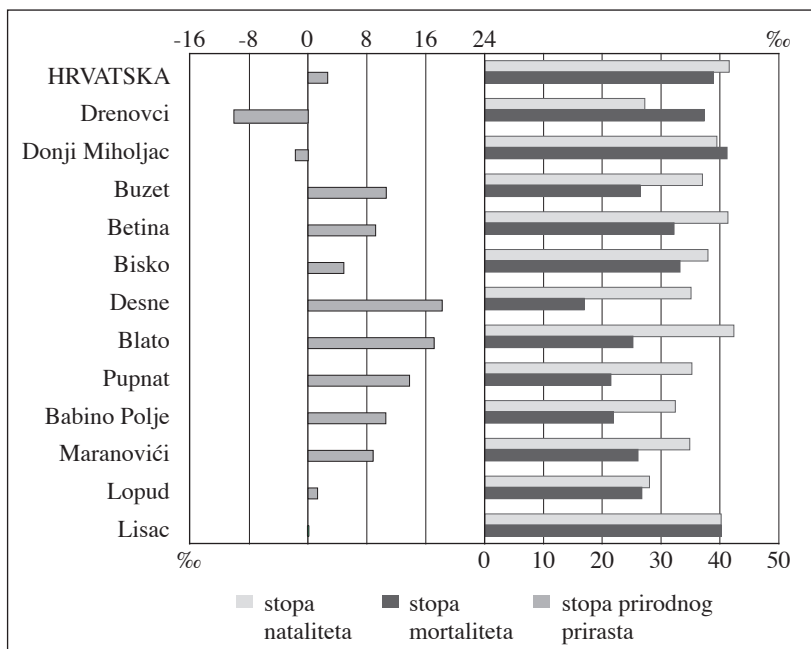
Župa	Broj stanovnika 1869.	Broj stanovnika 1880.	Indeks (1869=100)
HRVATSKA	2.398.292	2.506.228	104,50
Istra	150.907	179.575	119,00
Dalmacija	403.149	432.284	107,23
Vojna krajina	755.645	764.294	101,14
Hrvatska i Slavonija	1.088.591	1.130.075	103,81
Drenovci	2599	3024	116,35
Donji Miholjac	3452	3288	95,25
Buzet	3431	3947	115,04
Betina	980	1024	104,49
Bisko	458	475	103,71
Desne	1257	1473	117,18
Blato	3461	4091	118,20
Pupnat	425	505	118,82
Babino Polje	939	1032	109,90
Maranovići	442	477	107,92
Lopud	444	464	104,50
Lisac	901	992	110,10

Grafikon 1. Indeks porasta broja stanovnika u 12 hrvatskih župa od 1869. do 1880. godine

Tablica 2. Stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Župa	Stopa nataliteta (%)	Stopa mortaliteta (%)	Stopa prirodnog prirasta (%)
HRVATSKA	41,48	38,85	2,63
Drenovci	27,20	37,29	-10,09
Donji Miholjac	39,41	41,14	-1,73
Buzet	36,94	26,35	10,59
Betina	41,29	32,16	9,13
Bisko	37,91	33,12	4,79
Desne	35,06	16,90	18,17
Blato	42,30	25,19	17,11
Pupnat	35,15	21,43	13,75
Babino Polje	32,34	21,82	10,52
Maranovići	34,82	26,00	8,81
Lopud	27,96	26,70	1,27
Lisac	40,13	40,17	-0,04

Grafikon 2. Stope nataliteta, mortaliteta i prirodnog prirasta u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Dob umrlih

Svekoliki razvoj društva, napredak znanosti i posebno medicine, pronalasci cjepiva, disperzija lječničke službe, podizanje higijenskih standarda stvorili su uvjete za “udar” na smrtnost. Taj “udar” na smrtnost bio je inicijalni razlog nastanka procesa demografske tranzicije. Najveći prostor za mogućnost utjecaja na smanjenje smrtnosti pružale su najosjetljivije dobne skupine: dojenčad (smanjenje brojnih rizika koji su proizvodili visoku smrtnost) i fertilni kontingent (produljenje ljudskoga vijeka). U Europi je tranzicija mortaliteta započela smanjenjem smrtnosti dojenčadi, dok se, prema Jakovu Geli, u Hrvatskoj prvo manifestirala kroz produljenje ljudskoga vijeka, a tek potom i smanjenjem smrtnosti dojenčadi.⁵⁷

Godine 1857., u predtranzicijskom razdoblju, u Hrvatskoj je 34,9% osoba muškog i 30,5% osoba ženskog spola umrlo mlađe od godine dana, a polovica (50,6% muških i 47% ženskih) mlađe od 4 godine. Nasuprot tome, ljudski vijek je bio kratak, pa je i udio starih ljudi među umrlima bio malen (oko 4% muškaraca i oko 5% žena imalo je u trenutku smrti više od 70 godina). Najveći broj muškaraca umirao je u dobi između 45 i 49 godina, a žena između 50 i 59 godina.⁵⁸

Godine 1910., tridesetak godina nakon početka tranzicije, smrtnost dojenčadi i male djece još uvijek je bila na istoj razini kao i pola stoljeća kasnije, ali se ljudski vijek bitno povećao, pa je udio umrlih starijih od 70 godine premašio 12% (naspram 4-5% 1857. godine).⁵⁹ Struktura umrlih četrdeset godina kasnije, godine 1950., već je pokazala paralelni proces: udio umrle dojenčadi pao je na 13-14%, odnosno dječjeg kontingenta (0-4) na ispod 40%, dok je udio starijih od 70 godina među umrlima premašio kod muškaraca 25%, a kod žena 30%.

Struktura umrlih po dobi u 12 hrvatskih župa u osmoj dekadi 19. stoljeća potvrđuje Gelin osnovni zaključak: demografska tranzicija u Hrvatskoj započela je prvo produljenjem ljudskog vijeka, a tek potom udarom na smrtnost dojenčadi i male djece. Preko 50% umrlih u dobi ispod 4 godine bilo je u Betini, Pupnatu, Blatu i Liscu, blizu 50% u Buzetu i Donjem Miholjcu. Ispod 40% iskazuje se u Drenovcima, Biskom, Desnima, Maranovićima i Lopudu, pri čemu za Bisko, Desne i Maranoviće možemo posumnjati u ažurnost unošenja umrle

⁵⁷ J. Gelo, »Kretanje ukupnog stanovništva Hrvatske.«: 60.

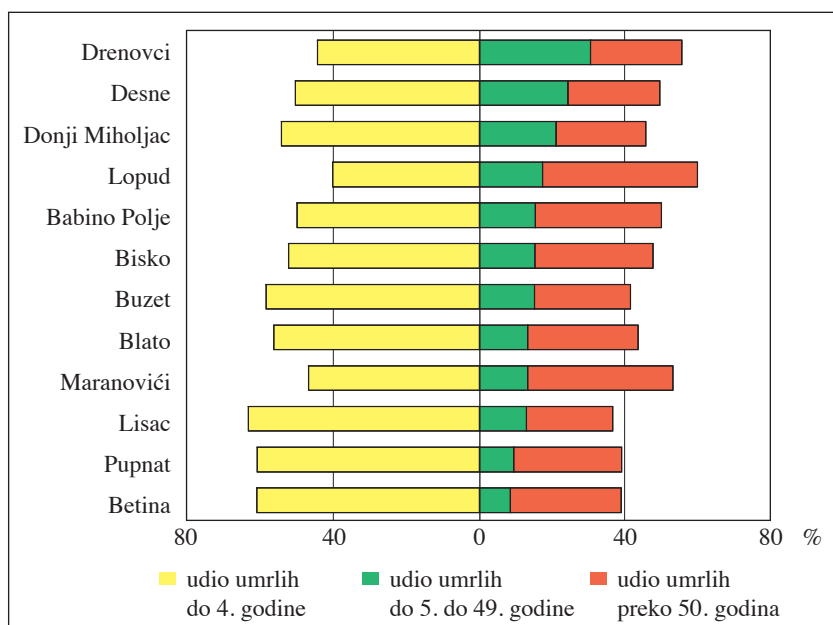
⁵⁸ J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj*: 166.

⁵⁹ J. Gelo, *Demografske promjene u Hrvatskoj*: 169.

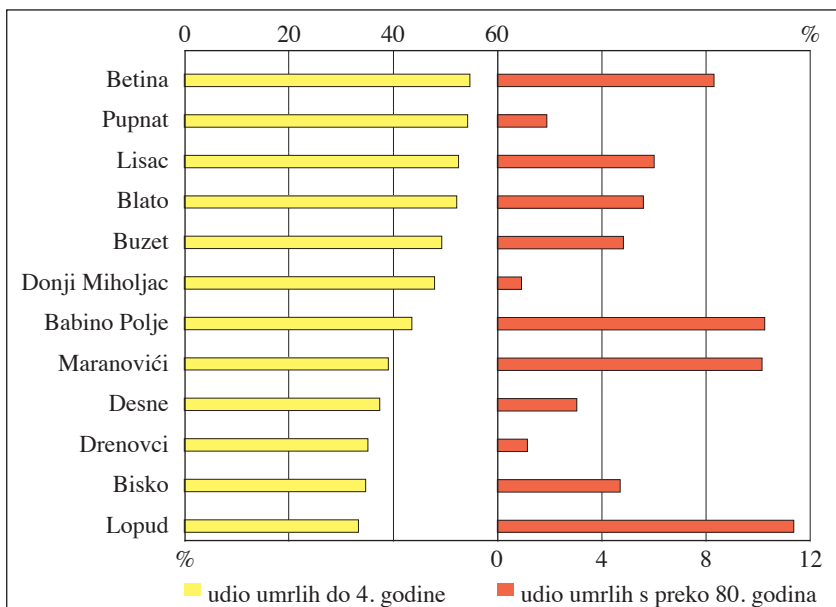
Tablica 3. Udjeli dobnih kontingenata među umrlima u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Župa	Dobni kontingent (%)								Omjer između dječjeg (0-4) i staračkog kontingenta (70 i više)
	0-1	0-4	0-15	16-49	50 i više	60 i više	70 i više	80 i više	
Drenovci	19,45	35,17	44,41	30,55	25,04	16,16	5,86	1,15	6,00 : 1
Donji Miholjac	31,70	47,91	54,31	21,11	24,58	14,51	5,88	0,92	8,15 : 1
Buzet	27,53	49,29	58,47	15,14	16,40	21,76	14,76	4,83	3,34 : 1
Betina	29,23	54,73	61,03	8,60	30,37	26,93	17,77	8,31	3,08 : 1
Bisko	16,47	34,71	52,35	15,29	32,35	26,47	18,82	4,71	1,84 : 1
Desne	16,96	37,39	50,43	24,35	25,22	13,91	7,39	3,04	5,06 : 1
Blato	31,18	52,22	56,37	13,32	30,31	26,25	18,15	5,60	2,88 : 1
Pupnat	31,43	54,29	60,95	9,52	29,52	25,71	19,05	1,90	2,85 : 1
Babino Polje	24,79	43,59	50,00	15,38	34,62	28,21	21,37	10,26	2,04 : 1
Maranovići	22,66	39,06	46,88	13,28	39,84	36,72	28,13	10,16	1,39 : 1
Lopud	19,70	33,33	40,15	17,42	42,42	37,88	31,06	11,36	1,07 : 1
Lisac	30,36	52,53	63,37	13,01	23,61	20,48	16,39	6,02	3,21 : 1

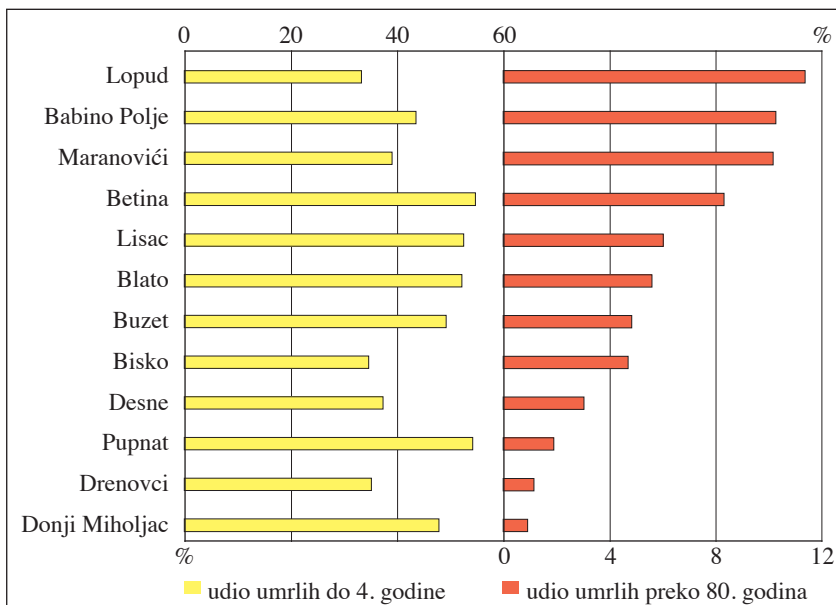
■ maksimum ■ minimum

Grafikon 3. Udjeli dobnih kontingenata među umrlima u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Grafikon 4. Udio umrlih starijih od 80 godina u odnosu prema dječjem mortalitetu (0-4) u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Grafikon 5. Udio dječjeg mortaliteta (0-4) prema udjelu umrlih starijih od 80 godina u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Tablica 4. Ekstremne razlike u omjerima udjela dobnih kontingenata u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Dob umrlih	Minimalni udio u strukturi umrlih		Maksimalni udio u strukturi umrlih		Omjer minimuma i maksimuma
	Udio (%)	Župa	Udio (%)	Župa	
0-1	16,47	Bisko	31,70	Donji Miholjac	1:1,92
0-4	33,33	Lopud	54,73	Betina	1:1,64
0-15	40,15	Lopud	63,37	Lisac	1:1,58
15-49	8,60	Betina	39,55	Drenovci	1:4,60
50 i više	23,61	Lisac	42,42	Lopud	1:1,80
60 i više	14,51	Donji Miholjac	37,88	Lopud	1:2,61
70 i više	5,86	Drenovci	31,06	Lopud	1:5,30
80 i više	0,92	Donji Miholjac	11,36	Lopud	1:12,35

male djece u matične knjige umrlih, kod Drenovaca bi se moglo raditi o specifičnoj strukturi zbog velikog broja privremenih imigranata. Jedina župa kod koje je došlo do stvarnog smanjenja smrtnosti dojenčadi bila je župa Lopud, koja se već nalazila u podmakloj fazi demografske tranzicije.

Pojedinačna analiza pokazuje i veliki raspon faza (i podfaza) demografske tranzicije. Na ekstremnim su pozicijama Donji Miholjac s izrazitim predtranzicijskim obilježjima i nasuprot njemu Lopud s obilježjima već poodmakle tranzicije. U Donjem Miholjcu je omjer između udjela dječjeg (0-4) i staračkog kontingenta (70 i više) bio 8:1, na Lopudu 1:1. U Donjem je Miholjcu manje od 1% umrlih imalo prilikom smrti više od 80 godina, na Lopudu više od 11%. U Lopudu je udio male djece (do 4 godine) činio trećinu umrlih, u Donjem Miholjcu polovicu. Ostale župe smjestile su se između ta dva ekstrema: župa Drenovci bliska je Donjem Miholjcu, ali uz gotovo paradoksalno visok udio radnog kontingenta među umrlima (više od 30%, naspram između 9 i 21% u svim ostalim župama). Objašnjenje bi vjerojatno trebalo tražiti u visokom udjelu privremenih doseljenika, zbog kojih se povećao udio smrtnosti u fertilnom kontingentu, a po "sili brojeva" automatski se i smanjio udio drugih kontingenata. No, omjer 6:1 između udjela dječjeg (0-4) i staračkog kontingenta (70 i više), kao i izrazito mali udio starih ljudi među umrlima (1,15% koji su doživjeli 80. godinu), nedvojbeno ukazuje na predtranzicijsko razdoblje.

Na otočkim župama demografska je tranzicija već zahvatila starački kontingent, ali još uvijek nije i dječji (s izuzetkom Lopuda). Tranzicija je više

uznapredovala na dubrovačkim otocima (Mljet), gdje je omjer između udjela dječjeg (0-4) i staračkog kontingenta (70 i više) bio veći (do 2:1) nego na dalmatinskim otocima (Korčula, Murter, 3:1).

Također, tranzicija je više uznapredovala na otocima nego u kopnenim župama, gdje se osjećaju tek prvi tranzicijski simptomi, također uočeni prvenstveno u staračkom kontingentu (tablice 3 i 4, grafikoni 3-5).

Ritam ženidbe, začeca (rođenja) i smrti

Izbor ženidbenog termina u tradicionalnim je društvima ovisio o crkvenim i običajnim normama. Prema katoličkom crkvenom pravu, zabrana svečanog blagoslova ženidbe postojala je u razdoblju od prve nedjelje u Adventu do Božića, te u vrijeme Korizme, od Pepelnice do Uskrsne nedjelje. U skladu s crkvenim zabranama oblikovali su se običaji i tradicija, pa su se zato brakovi najčešće sklapali nakon završetka poljskih radova, a prije božićnih blagdana (u studenom), ili u razdoblju prije Korizme (siječanj i veljača).⁶⁰ Prema Milovanu Gavazziju, dan Sv. Katarine (25. studeni) po tradiciji je bio zadnji dan jeseni i dan oko kojega se uobičajilo sklapanje brakova.⁶¹

Na tradiciju je, osim crkvenih normi, utjecala i gospodarska aktivnost tijekom godine. U agrarnim pučanstvima ona jenjava u kasnu jesen i zimi, a nešto je izrazitija u proljeće, kada počinje priprema tla za sjetvu i izgon stoke. Vrhunac dostiže ljeti i u ranu jesen, u doba žetve, košnje, jesenske berbe i sjetve. I jesen i zima, kada je smanjena radna aktivnost, pogodne su za sklapanje brakova. Jesen je pritom imala prednost jer je, nakon završene žetve, bila razdoblje obilja.⁶²

U Skandinaviji je u 19. stoljeću prevladavao jesenski maksimum, a u srednjoj i sjeverozapadnoj Europi proljetno-jesenski maksimum. Prusi su se najčešće ženili u jesen, u drugim njemačkim državama bila su zastupljena oba godišnja doba, a proljeće je bilo dominantno u Sloveniji, Švicarskoj, Nizozemskoj i Belgiji. U Engleskoj se pomak od jesenskog na proljetni i rano ljetni maksimum dogodio krajem 17. stoljeća. Europski jug i jugoistok imali su jesensko-zimski

⁶⁰ Nenad Vekarić, Irena Benyovsky, Tatjana Buklijaš, Maurizio Levak, Nikša Lučić, Marija Mogorović i Jakša Primorac, *Vrijeme ženidbe i ritam poroda. Dubrovnik i njegova okolica od 17. do 19. stoljeća*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2000: 51.

⁶¹ Milovan Gavazzi, *Godina dana hrvatskih narodnih običaja*. Zagreb, 1988: 115-116, 206.

⁶² Jasna Čapo, »Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj.« *Etnološka tribina* 12 (1989): 11; N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 52.

maksimum sklapanja braka. Oba su razdoblja bila podjednako izrazita u Španjolskoj, Francuskoj i Austriji; jesen je bila izrazitije razdoblje u europskom dijelu Rusije i Rumunjskoj.⁶³

U južnoj Hrvatskoj prednost se davala studenom, a sjeverni Hrvati radije su se ženili poslije Božića. Prema Jasni Čapo, prodor jesenskog maksimuma u sjeverne hrvatske krajeve nastao je pod utjecajem doseljenika iz južnih krajeva, pretežito iz Bosne i Hercegovine.⁶⁴

U 12 istraženih hrvatskih župa u razdoblju od 1870. do 1880. godine, u njih 8 najveći broj vjenčanja odvijao se u studenom, u tri župe u veljači i u jednoj župi u siječnju. No, uzmemo li u obzir da se zimski maksimum zapravo rasporedio na dva mjeseca (siječanj i veljača) - jesenski maksimum stvarno je bio dominantan samo u Istri (Buzet), južnoj Dalmaciji (Desne), na dubrovačkom području (Lisac, Lopud) i, iznenađujuće, u Pupnatu na Korčuli, dok je zimski maksimum dominirao u Slavoniji (Drenovci, Donji Miholjac), u Dalmaciji (Bisko), na dalmatinskim otocima (Betina, Blato) i na daljim dubrovačkim otocima (Mljet) (tablica 5, grafikon 6). I druga dosad provedena istraživanja potvrđuju takav teritorijalni raspored sezonskih varijacija vjenčanja. U Križevcima i drugim sjevernohrvatskim župama više od 60% brakova sklapalo se u siječnju i veljači.⁶⁵ U dubrovačkim seoskim područjima maksimum vjenčanja zabilježen je u studenom (Lisac, Konavle), dok je zimski maksimum bio na nižoj razini.⁶⁶ Na Lastovu je u razdoblju od 1691. do 1710. godine 20,87% vjenčanih bilo u veljači, a 18,26% u studenom. U 19. stoljeću razlika se još povećala: u veljači se vjenčalo čak 31,25% parova, a u studenom 17,97%.⁶⁷

⁶³ J. Čapo, »Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj.«: 9-10; J. Čapo, »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću.«, u: *Zbornik Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*. Zagreb: Matica hrvatska, 1993: 122; Jože Hudales, *Od zibeli do groba*. Ljubljana-Velenje: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije - Kulturni center Ivana Napotnika, 1997: 93; N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 51. O sezonskom kretanju vjenčanja u Francuskoj u razdoblju od 1749. do 1829. godine, vidi: Jacques Houdaille, »Un indicateur de pratique religieuse: la célébration saisonnière des mariages avant, pendant et après la révolution française (1740-1829).« *Population* 33/2 (1978): 372, 375-376.

⁶⁴ J. Čapo, »Sezonske varijacije vjenčanih u sjevernoj Hrvatskoj.«: 14-15; J. Čapo, »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću.«: 129-132.

⁶⁵ S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*: 77.

⁶⁶ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, I: 308; N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 52.

⁶⁷ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 54.

Tablica 5. Mjesečna distribucija vjenčanja u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Župa	Mjesec (%)												Polugodište	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	III-VIII	IX-XII
<i>Ukupno</i> (12 župa)	13,51	22,01	1,16	3,48	5,54	5,17	4,17	2,90	5,75	8,34	26,81	1,16	22,43	77,57
Drenovci	22,30	17,23	0,34	3,04	4,73	4,73	4,39	2,36	9,12	4,05	27,36	0,34	19,59	80,41
Donji Miholjac	18,02	15,41	0,87	6,10	8,72	5,81	4,65	3,49	2,91	6,98	26,74	0,29	29,65	70,35
Buzet	3,95	28,88	0,91	1,82	2,43	2,74	2,43	1,82	3,04	4,26	46,81	0,91	12,16	87,84
Betina	17,14	30,00	1,43	5,71	1,43	1,43	2,86	0,00	1,43	22,86	11,43	4,29	12,86	87,14
Bisko	32,08	18,87	1,89	3,77	0,00	1,89	3,77	0,00	3,77	9,43	24,53	0,00	11,32	88,68
Desne	12,38	21,90	1,90	4,76	6,67	5,71	1,90	1,90	5,71	8,57	26,67	1,90	22,86	77,14
Blato	8,72	25,38	1,54	2,05	7,95	5,64	7,44	4,87	8,72	10,77	16,41	0,51	29,49	70,51
Pupnat	5,41	10,81	0,00	0,00	2,70	10,81	0,00	2,70	8,11	27,03	32,43	0,00	16,22	83,78
Babino Polje	21,43	10,00	2,86	5,71	7,14	8,57	2,86	8,57	2,86	7,14	21,43	1,43	35,71	64,29
Maranovići	5,26	31,58	0,00	2,63	2,63	7,89	5,26	0,00	10,53	7,89	21,05	5,26	18,42	81,58
Lopud	2,50	12,50	2,50	7,50	12,50	10,00	5,00	2,50	7,50	12,50	20,00	5,00	40,00	60,00
Lisac	9,68	16,13	1,61	3,23	1,61	4,84	1,61	1,61	8,06	19,35	29,03	3,23	14,52	85,48

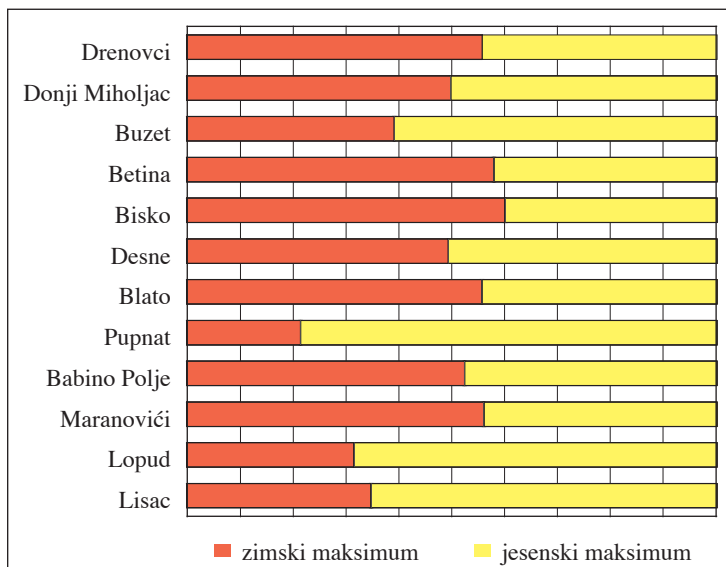
■ maksimum ■ minimum

U mjesecima korizmenog i božićnog posta (ožujak i prosinac) broj vjenčanja kretao se oko 1%: u Križevcima (0,8%), Ludbregu (0,8%), Kuzmincu (0,7%), Zagrebu (1,6%), Brdovcu (2,2%).⁶⁸ U usporedbi sa sjevernohrvatskim područjima, južni Hrvati lakše su odstupali od crkvenih zabrana (Konavle 7,67% - 2,08% u ožujku i 5,59% u prosincu).⁶⁹ U 12 istraženih župa udio vjenčanja u mjesecima "zabrane" (prosinac, ožujak) kretao se od 0% (Pupnat) do 7,5% (Lopud). Uglavnom je bio manji od 2%, a iznad 4% je zabilježeno u svim dubrovačkim župama (Babino Polje, Maranovići, Lopud, Lisac) i u Betini na Murteru (grafikon 7).⁷⁰

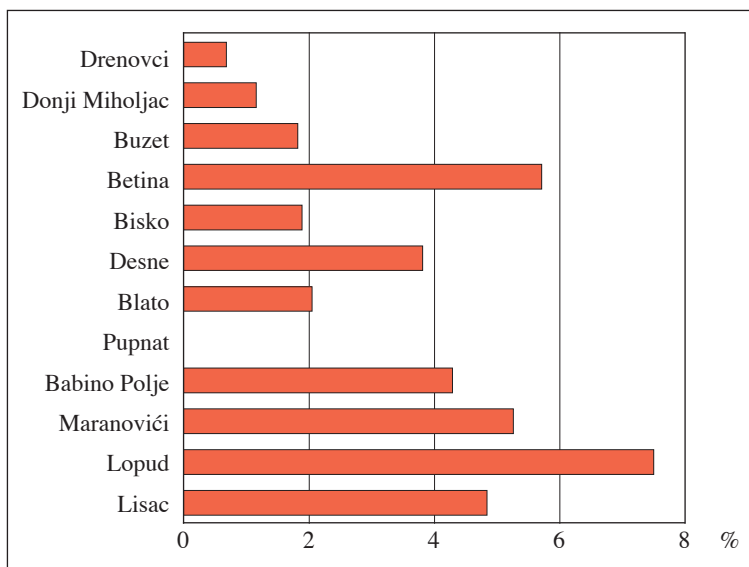
⁶⁸ A. Gabričević, »Prirodno kretanje stanovništva na području župe sv. Vida u Brdovcu između 1672. i 1981. godine.«: 246; S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*: 77.

⁶⁹ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, I: 308.

⁷⁰ No, vjenčanje u ožujku i prosincu ne mora značiti i nepoštivanje zabrana, jer zabrana u prosincu ne traje cijeli mjesec, a i vrijeme korizme varira, pa može isteći i prije kraja ožujka (S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*: 79).

Grafikon 6. Omjer zimskog i jesenskog maksimuma vjenčanja u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Grafikon 7. Poštivanje crkvenih zabrana prilikom vjenčanja u 12 hrvatskih župa - udio vjenčanja u prosincu i ožujku u ukupnom broju vjenčanja (1870-1880)

Sezonske varijacije broja začeca ovise u prvom redu o tri činitelja: gospodarskoj orijentaciji (koja će određivati sezonski ritam poslova, što će u pretežito seoskom društvu određivati jasno izražena razdoblja radova i razdoblja dokolice), o sezonskim varijacijama seksualnih poriva (doba seksualnog buđenja u proljeće) i o društvenim pravilima (doba *posta* i doba *karnevala*).⁷¹ Na oscilacije broja začeca utjecat će i meteorološke prilike,⁷² sezonske epidemije koje negativno utječu na plodnost⁷³ i brojni drugi činitelji,⁷⁴ koji će se iz raznih i nepredvidivih, ponekad i slučajnih razloga ispoljiti na nekoj mikrolokaciji.

Unatoč značajnim zemljopisnim i kulturnopovijesnim razlikama, ritam začeca (a time i rođenja) na cijelom teritoriju Hrvatske pokazuje visok stupanj sličnosti. U istraženih 12 hrvatskih župa dva su razdoblja najveće plodnosti - zimski (siječanj) i proljetni (travanj-lipanj) - i jedno relativno dugo razdoblje "zastoja", koje obuhvaća ljeto i ranu jesen (od srpnja do listopada). Naznačena kretanja izoštrenija su u južnoj (područje Dubrovnika, južna Dalmacija) nego u sjevernoj Hrvatskoj (tablica 6, grafikoni 9 i 10). Izuzeci su vrlo rijetki: od istraženih 12 hrvatskih župa veće odstupanje pokazuje jedino Pupnat, gdje je u siječnju, suprotno svim ostalim župama, zabilježen minimum začeca, što može biti slučajno, jer je riječ o maloj župi (što povećava amplitudu oscilacija), a možda je prihvatljivo i objašnjenje koje su ponudili autori tog istraživanja: "...moguće da su u zimskim mjesecima stočari bili odsutni zbog ispaše izvan naselja, pa vjenčanja tada nisu ni mogla biti zakazivana, a to bi moglo biti i objašnjenje siječanjskog "zastoja" u začecima".⁷⁵

I druga dosad obavljena istraživanja u Hrvatskoj potvrđuju naznačene sezonske varijacije. U Konavlima (župa Pridvorje) je zakonitost pojave uočena i u vremenski različitim razdobljima (u četiri polustoljetna razdoblja u 18. i 19. stoljeću), s maksimalnim brojem začetih u travnju (vrijeme proljetnog buđenja)

⁷¹ Prema francuskim demografima, u 18. stoljeću u vrijeme poklada (veljača) broj začeca bio je velik (Peter Burke, *Junaci nitkovi i lude*. Zagreb: Školska knjiga, 1991: 151).

⁷² Prema istraživanju Jacquesa Vorangera, »Influence de la météorologie et de la mortalité sur les naissances.« *Population* 8/1 (1953): 102, postojala je negativna korelacija između ljetne temperature i nataliteta sljedećeg proljeća. Vidi o tome i: J. Čapo, »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću.«: 125.

⁷³ J. Čapo, »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću.«: 124.

⁷⁴ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 84.

⁷⁵ Vidi rad u ovoj ediciji: Julijana Antić-Brautović, Aleksandra Piteša-Orešković i Jakov Gelo, »Stanovništvo Pupnata na Korčuli (1870-1880): početak demografske tranzicije.«.

Tablica 6. Mjesečna distribucija rođenja i začeca u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Župa	Mjesec rođenja i začeca (%)												Polugodište začeca (%)	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I-VI	VII-XII
	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I	II	III		
<i>Ukupno</i> (12 župa)	9,71	9,63	9,78	7,68	6,65	7,17	6,34	8,18	8,61	9,74	7,68	8,83	55,37	44,63
Drenovci	6,63	11,45	10,12	8,43	7,35	8,07	6,27	9,16	9,16	9,40	6,27	7,71	51,57	48,43
Donji Miholjac	9,43	8,88	8,81	7,31	6,49	7,24	6,83	9,56	8,61	10,59	7,92	8,33	53,96	46,04
Buzet	9,20	8,87	9,13	9,07	7,86	7,59	7,05	8,26	8,46	8,46	7,12	8,93	51,71	48,29
Betina	5,95	6,39	8,37	7,49	5,51	7,93	6,39	9,47	11,01	12,78	8,37	10,35	52,20	47,80
Bisko	5,70	8,81	10,36	10,88	4,66	9,33	6,22	8,29	10,88	11,40	7,77	5,70	49,74	50,26
Desne	15,00	12,50	9,62	10,19	6,15	5,96	2,69	5,38	8,27	7,88	6,92	9,42	61,35	38,65
Blato	11,51	8,19	9,85	6,99	6,93	6,24	6,41	7,85	8,36	10,42	7,62	9,62	57,22	42,78
Pupnat	8,47	14,69	9,04	5,65	7,91	8,47	6,78	9,60	11,30	3,95	6,21	7,91	50,28	49,72
Babino Polje	9,48	10,63	10,06	6,03	4,31	6,90	7,76	6,90	7,76	13,51	8,33	8,33	60,34	39,66
Maranovići	14,37	12,07	12,64	2,30	4,60	5,17	5,75	6,32	6,90	7,47	11,49	10,92	68,97	31,03
Lopud	11,51	6,47	10,07	7,19	5,76	7,91	7,19	8,63	4,32	15,11	10,79	5,04	58,99	41,01
Lisac	8,92	12,29	12,53	5,30	5,30	4,82	5,06	7,47	9,16	9,16	10,12	9,88	62,89	37,11

■ maksimum

■ minimum

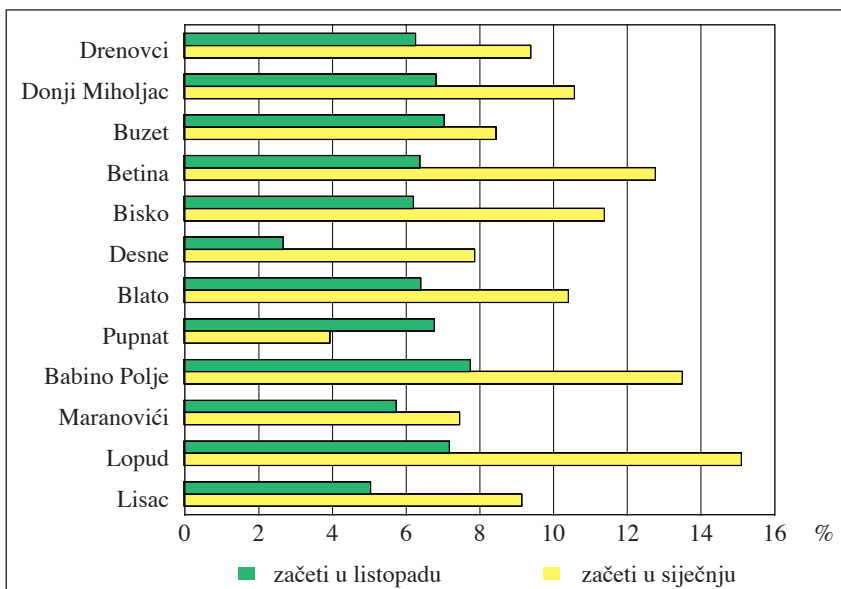
i prosincu (vrijeme blagdanskog raspoloženja), a s minimalnim brojem začetah u vrijeme intenzivnih poljskih radova (rujan).⁷⁶ U gradskim naseljima (Cavtat, Dubrovnik) krivulja začeca imala je sličan izgled, ali uz manje oscilacije, jer je gradski način života smanjivao utjecaj godišnjeg doba na vrijeme reprodukcije.⁷⁷ Na Lastovu, maksimum je bio u siječnju, minimum u rujnu.⁷⁸ U Rogotinu se proljetni maksimum protegao i na srpanj, a izraziti minimum bio je u ranu jesen (rujan-listopad).⁷⁹ Visoki stupanj podudarnosti pokazuju i kretanja

⁷⁶ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, I: 251-254.

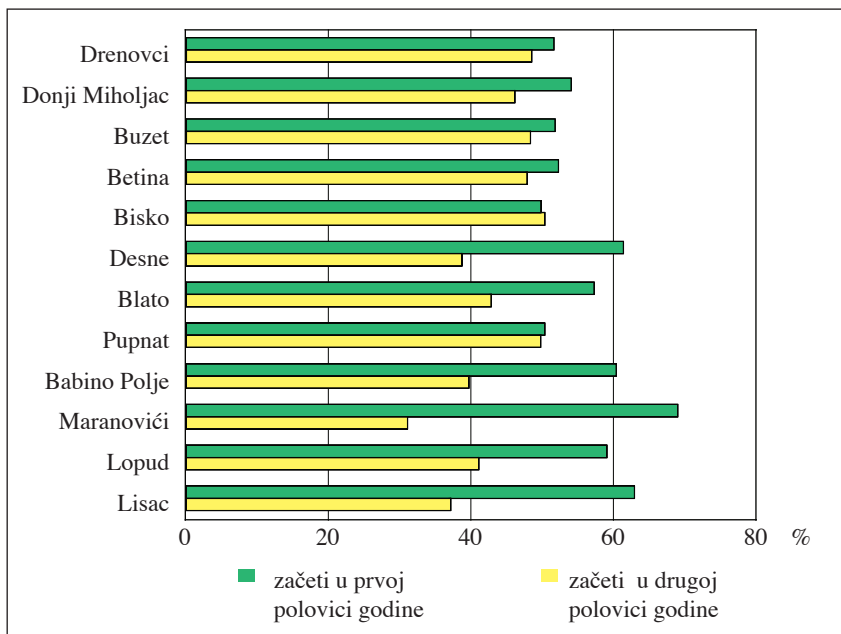
⁷⁷ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, I: 251, 255-258.

⁷⁸ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 87.

⁷⁹ Maja Šunjić, »Stanovništvo Rogotina na kraju 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća na temelju matičnih knjiga i stanja duša.« *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU* 45 (2007): 358-359.

Grafikon 8. Omjer začeti u listopadu i siječnju u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Grafikon 9. Omjer začeti u prvom i drugom dijelu godine u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

u sjevernohrvatskim župama (Križevci, Zagreb, Brdovec),⁸⁰ dok neka istraživanja u Sloveniji (Velenje) već pokazuju značajnija odstupanja.⁸¹

Najmanji je izravni utjecaj čovjeka na sezonske varijacije umrlih. Vrijeme vjenčanja ovisi o izboru, na vrijeme začeca djeteta, iako se najčešće događa spontano, također se može utjecati, ali smrti se ne zna "ni časa ni dana". No, neizravno, čovjek utječe i na sezonski raspored umiranja. To će se najvidljivije izraziti u suzbijanju sezonskih epidemija (primjerice crijevnih zaraza koje se javljaju ljeti za velikih vrućina), koje su u prošlosti znatno više uvećavale ljetnu stopu umiranja nego što to čine danas.⁸² Prema istraživanjima Wrigley i Schofielda, odrasli su najteže preživljavali zimske mjesece, dok su u ljetnom maksimumu pretezala djeca, neotpornija na infekcije izazvane nehigijenskim uvjetima života.⁸³ Na sjeveru Europe zimski maksimum bio je izrazito dominantan, dok je u toplijim krajevima južne Europe ljetni maksimum ponekad znao i nadmašiti zimski.⁸⁴

I u Hrvatskoj je ljetni maksimum bio dominantan u južnim i primorskim krajevima. U svih 6 istraženih otočkih župa najveći broj ljudi umirao je u srpnju ili kolovozu. U kopnenim župama maksimum je kasnio (Buzet i Lisac u rujnu, Desne u listopadu, Bisko u studenom), dok je u Slavoniji zimski maksimum bio dominantan (prosinac u Donjem Miholjcu, veljača u Drenovcima). Ovakav raspored umiranja u Hrvatskoj u osmoj dekadi 19. stoljeća uzrokovan je, možda,

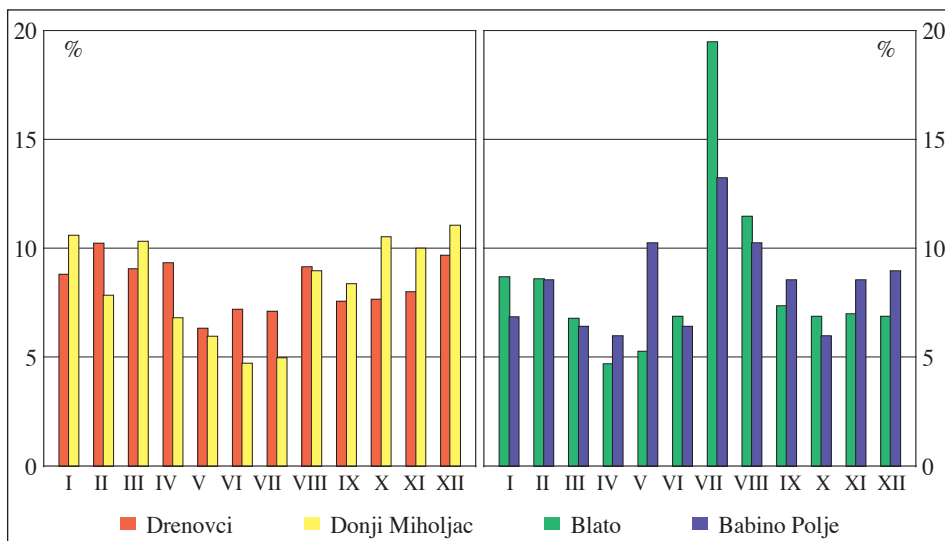
⁸⁰ S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*: 47; A. Gabričević, »Prirodno kretanje stanovništva na području župe sv. Vida u Brdovcu između 1672. i 1981. godine.«: 239-241.

⁸¹ Prema istraživanjima Jože Hudalesa, u Velenju se najveći broj začeca bilježi u proljeće i u veljači, a mjesec s najnižim brojem začetih bio je prosinac. Različit način života, koji će se manifestirati i u demografskim pokazateljima, našao je izraz i u narodnoj pjesmi: "Junij, julij, avgust, vino pij pa babe pust. Septembra, oktobra, ženka je spet dobra. November in december, babo za kolender" (J. Hudales, *Od zibeli do groba*: 77-80).

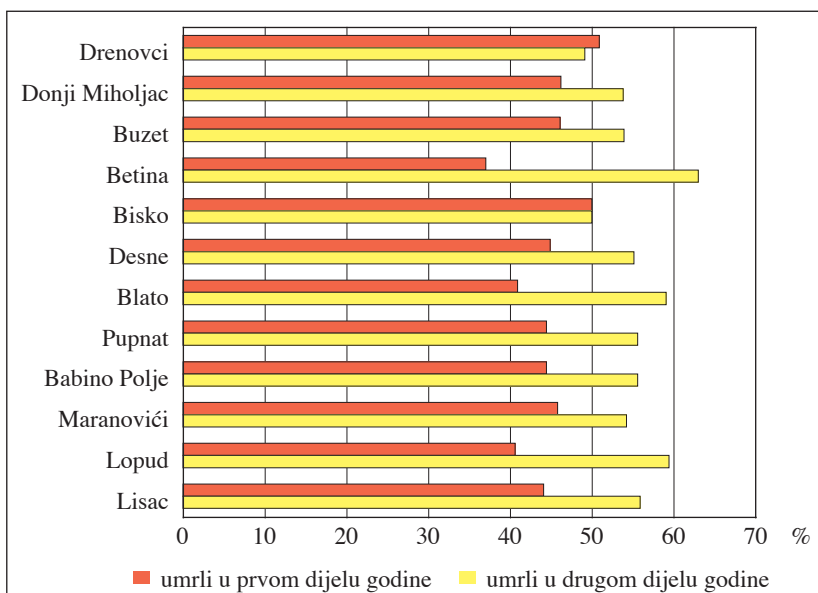
⁸² Vidi za Brseč: Fedor Mikič, »Prirodno gibanje stanovništva sela Brseč 1772-1956.« *Stanovništvo* 2/3 (1964): 225; za Šoltu: Mladen Andreis, »Uzroci smrti na otoku Šolti od god. 1825. do 1900. prema podacima iz matičnih knjiga umrlih.« *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 22 (1989): 120; za Cavtat: Tatjana Buklijaš i Nenad Vekarić, »Mortalitet u Cavtatu (1825.-1918).« *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 36 (1998): 326-341.

⁸³ E. A. Wrigley i R. S. Schofield, »Short term variation: some basis patterns.«, u: *The Population History of England 1541-1871 A Reconstruction*. Cambridge: ur. E.A. Wrigley i R. S. Schofield: 285-355. Citirano prema: J. Čapo, »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću.«: 126-127.

⁸⁴ J. Čapo, »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću.«: 127.

Grafikon 10. Mjesečna distribucija umiranja u slavonskim (Drenovci, Donji Miholjac) i južnohrvatskim otočkim župama (Blato, Babino Polje) (1870-1880)

Grafikon 11. Omjer umrlih u prvom i drugom dijelu godine u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Tablica 7. Mjesečna distribucija umiranja u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Župa	Mjesec (%)												Polugodište	
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	I-VI	VII-XII
<i>Ukupno</i> (12 župa)	9,25	8,05	8,79	7,15	6,03	6,05	9,25	10,38	9,05	8,79	8,20	9,02	45,31	54,69
Drenovci	8,79	10,21	9,06	9,33	6,31	7,19	7,10	9,15	7,55	7,64	7,99	9,68	50,89	49,11
Donji Miholjac	10,58	7,84	10,32	6,79	5,94	4,70	4,96	8,95	8,36	10,52	9,99	11,04	46,18	53,82
Buzet	8,47	7,81	9,69	7,62	6,30	6,21	6,59	10,54	11,48	8,56	8,47	8,28	46,10	53,90
Betina	9,04	4,80	7,06	4,52	6,50	5,08	14,41	15,82	10,73	9,32	6,50	6,21	37,01	62,99
Bisko	9,41	8,24	10,59	10,59	7,65	3,53	1,76	9,41	6,47	8,24	12,94	11,18	50,00	50,00
Desne	11,02	5,51	7,87	6,69	7,09	6,69	9,06	6,30	10,63	12,60	8,27	8,27	44,88	55,12
Blato	8,70	8,60	6,79	4,68	5,26	6,88	19,50	11,47	7,36	6,88	6,98	6,88	40,92	59,08
Pupnat	8,33	5,56	3,70	12,96	4,63	9,26	12,96	16,67	12,04	0,93	6,48	6,48	44,44	55,56
Babino Polje	6,84	8,55	6,41	5,98	10,26	6,41	13,25	10,26	8,55	5,98	8,55	8,97	44,44	55,56
Maranovići	9,92	5,34	9,92	6,87	5,34	8,40	10,69	9,92	8,40	7,63	8,40	9,16	45,80	54,20
Lopud	9,02	6,02	6,02	7,52	5,26	6,77	9,77	17,29	7,52	11,28	6,02	7,52	40,60	59,40
Lisac	10,12	6,75	8,67	7,71	5,30	5,54	8,43	8,67	10,60	9,16	8,67	10,36	44,10	55,90

■ maksimum

■ minimum

i različitim stadijem procesa demografske tranzicije. U južnim se krajevima zbog tranzicijskog procesa produljio ljudski vijek, zahvaljujući povećanju stupnja medicinskog i higijenskog standarda, što je utjecalo na smanjenje smrtnosti u za starce najrizičnijim razdobljima (zima). Nasuprot tome, tranzicijski proces još nije zahvatio dječji kontingent, pa se disproporcija između zimskog (staračkog) i ljetnog (dječjeg) maksimuma povećala. U Slavoniji, pak, demografska tranzicija još nije ni bila započela, pa je smrtnost staračkog kontingenta, u omjeru prema dječjem, još uvijek bila dominantna, uzrokujući tako i dominaciju zimskog maksimuma (tablica 7, grafikoni 10 i 11).⁸⁵

⁸⁵ Dominaciju zimskog nad ljetnim maksimumom pokazuje i linija umiranja u Rogotinu (Neretva) u predtranzicijskom razdoblju (1796-1874). Vidi: M. Šunjić, »Stanovništvo Rogotina na kraju 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća na temelju matičnih knjiga i stanja duša.«: 370. Za sjevernu i sjeverozapadnu Hrvatsku vidi: S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*: 59; J. Čapo, »Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću.«: 137-139; za Dubrovnik: S. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika*: 148.

Izvanbračna djeca i predbračna začeća

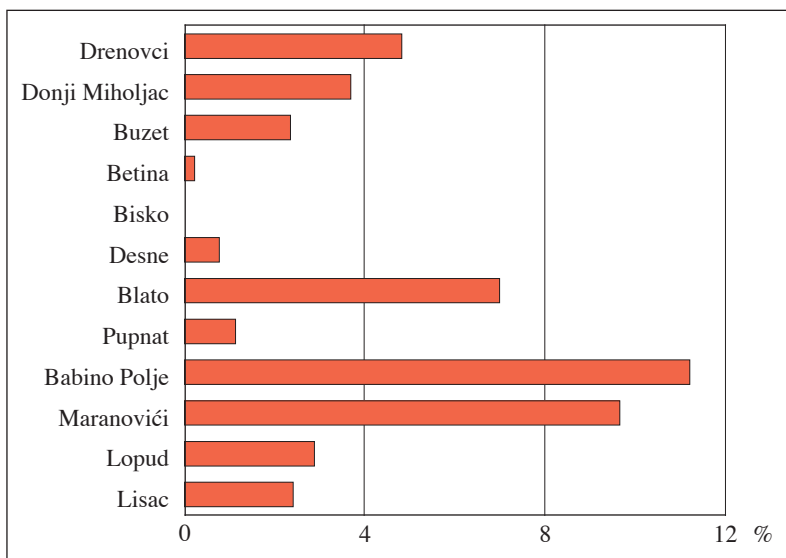
Dosadašnja istraživanja broja predbračnih začeća, provedena na području negdašnje Dubrovačke Republike, pokazala su da se u 19. stoljeću znatno povećao udio takvih začeća u odnosu na 17. i 18. stoljeće (Dubrovnik od 13,64% na 33%; Lastovo 16,82% na 31,35%). U Dubrovniku je na povećani broj izvanbračne djece utjecala koncentracija vojske u Gradu i austrijski administrativni sustav, koji je doveo veći broj privremenih doseljenika. Zbog toga se znatno povećao i broj nahoda, ali i udio onih koji su posljedicu svoje izvanbračne veze ozakonili brakom. Na Lastovu, međutim, objašnjenje porasta treba tražiti u obilježjima obiteljske strukture u pojedinim razdobljima. "U doba krize, kada je biološki potencijal slab, kuće prazne, roditelji rano umiru i mlada djeca postaju domaćinima, ženidba je uvjet za uspješno funkcioniranje seoske inokosne obitelji. Stoga se žurno sklapa brak i on prethodi spolnom činu. Nasuprot tome, u vremenu dobrih kretanja, kuće su pune, roditelji živi i često još fertilno sposobni. Ženidba djece ne samo što nije nužna, nego je i nepoželjna jer stvara višak ljudi u kući. Stoga se ženidba odgađa, ali ne i spolna aktivnost odrasle

Tablica 8. Udio bračnih i predbračnih začeća

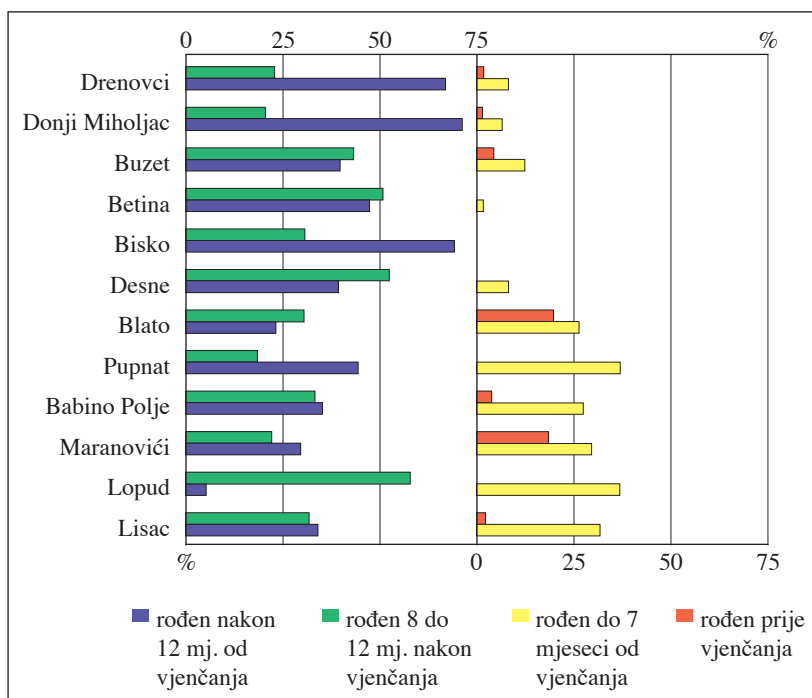
Župa	Izvanbračna djeca - udio u broju rođenih (%)	Bračna djeca - prvijenci (%)			
		Predbračna začeća		Bračna začeća	
		Prvijenac rođen prije braka	Prvijenac rođen u prvih sedam mjeseci trajanja braka	Prvijenac rođen od 8. do 12. mjeseca trajanja braka	Prvijenac rođen poslije godine dana trajanja braka
Drenovci	4,82	1,83	8,26	22,94	66,97
Donji Miholjac	3,69	1,47	6,62	20,59	71,32
Buzet	2,35	4,48	12,44	43,28	39,80
Betina	0,22	0,00	1,75	50,88	47,37
Bisko	0,00	0,00	0,00	30,77	69,23
Desne	0,77	0,00	8,20	52,46	39,34
Blato	6,99	19,75	26,43	30,57	23,25
Pupnat	1,13	0,00	37,04	18,52	44,44
Babino Polje	11,21	3,92	27,45	33,33	35,29
Maranovići	9,66	18,52	29,63	22,22	29,63
Lopud	2,88	0,00	36,84	57,89	5,26
Lisac	2,41	2,27	31,82	31,82	34,09

■ maksimum

■ minimum

Grafikon 12. Udio izvanbračno rođene djece u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Grafikon 13. Udio bračnih i izvanbračnih začeca prvijenaca u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

djece. Povećani broj ozakonjenih predbračnih veza samo potvrđuje stabilnost moralne norme i odgovornost za izvršeni čin.”⁸⁶

Analiza 12 hrvatskih župa pokazuje da je na području Dubrovnika i južnodalmatinskih otoka uvjerljivo najveći udio predbračnih začeca prvorodne djece i udio izvanbračne djece.⁸⁷ Na nekim se otocima (Mljet, Korčula) udio predbračnih začeca prvijenaca približava broju od 50%, što je indikacija postojanja tzv. “probnog” braka,⁸⁸ institucije koja je u uvjetima otočke izoliranosti i smanjene ponude bračnih partnera smanjivala rizik nereproduktivnog braka. Visok udio predbračnih začeca bio je i u dubrovačkim ruralnim područjima (oko 34%), dok u kopnenoj Dalmaciji nije prelazio 10%, u Slavoniji se kretao oko 10%, a u Istri oko 17%.

Udio izvanbračne djece u broju rođenih u 12 istraženih hrvatskih župa u razdoblju od 1870. do 1880. godine također je izrazito velik na dubrovačkim otocima (Babino Polje na Mljetu 11,21%), neznatan u kopnenoj Dalmaciji (Bisko, 0%), dok se u Slavoniji kretao oko 4-5% (tablica 8, grafikoni 12 i 13).

Blizanci

Udio blizanaca kretao se od 1,14% (Maranovići) do 4,61% (Desne). Primjećuje se da je najviše blizanaca bilo u Dalmaciji, a najmanje na području dubrovačkih župa (tablica 9, grafikon 14).

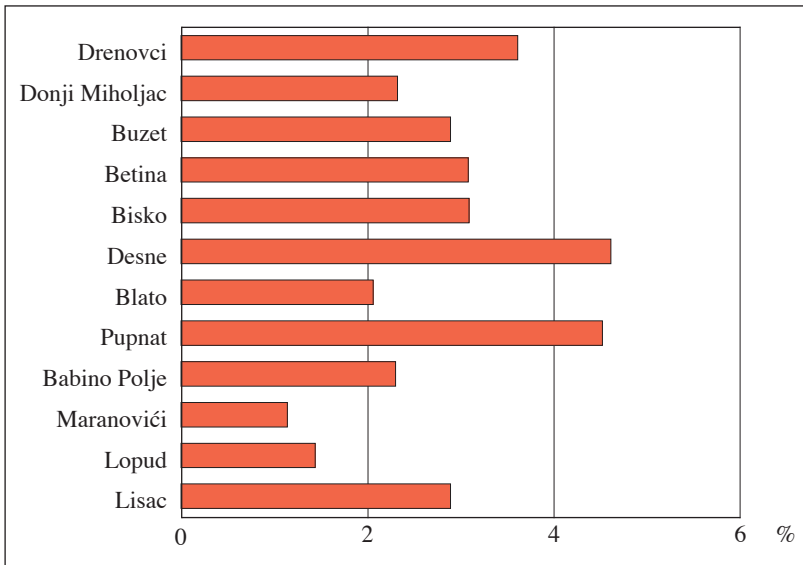
Tablica 9. Udio blizanaca u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Župa	Udio blizanaca (%)	Župa	Udio blizanaca (%)
Drenovci	3,61	Blato	2,06
Donji Miholjac	2,32	Pupnat	4,52
Buzet	2,89	Babino Polje	2,30
Betina	3,08	Maranovići	1,14
Bisko	3,09	Lopud	1,44
Desne	4,61	Lisac	2,89

⁸⁶ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 98-100.

⁸⁷ O načinu klasificiranja predbračno i bračno začete djece, opširnije vidi u: N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 97-98.

⁸⁸ Nakon što je utvrđen visoki stupanj izvanbračno začete prvorodne djece u Blatu na otoku Korčuli, u okviru ovog istraživačkog projekta izvršeno je dodatno terensko istraživanje. Rezultati tog istraživanja bit će objavljeni kasnije.

Grafikon 14. Udio blizanaca u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Ženidbena dob i ponovni brakovi

Demografski činitelji remetilački djeluju na obitelj, odnosno na čitav sustav pravila i običaja koji se vezuju uz funkcioniranje obitelji. Oni su odraz širih društvenih zbivanja, djeluju izvana i zapravo kreiraju varijable. Oni su onaj “pomični” okvir koji stanovništvo pokušava pratiti, snalazeći se u datoj situaciji na koju samo ne može utjecati. Jedna od tih varijabli, koja je izrazito vezana uz demografska kretanja, ženidbena je dob. Zbog toga je pri istraživanju demografske tranzicije izuzetno važno i promatranje ženidbene dobi, jer se njezino povećanje pokazuje kao jedan od simptoma tog procesa.

Ženidbena dob, dakako, ovisi o raznim činiteljima, poglavito biološkim, gospodarskim i tradicijskim. I biološki i gospodarski (a zbog toga i tradicijski) činitelji uzrokovali su da je ženik češće bio stariji od nevjeste. Muškarac je osiguravao egzistenciju obitelji i ženio se kad bi je osigurao, dok su žene bile spremne za udaju čim bi fizički stasale.⁸⁹ Utjecaj tipa obiteljske strukture na

⁸⁹ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 29.

ženidbenu dob (a tip obiteljske strukture je, pak, konzekvenca gospodarskih činitelja) također je nesumnjiva. U krajevima gdje prevladava inokosna obitelj prosječna dob mladenaca je niža zbog slabog gospodarskog potencijala obitelji, koja mladom odraslom muškarcu nije jamčila sigurnost egzistencije. Stoga je težnja za osamostaljivanjem bila jača, a mogućnost njezina ostvarenja veća nego u složenim obiteljima.⁹⁰

No, gledano dinamički, na varijacije ženidbene dobi najviše utječu demografski trendovi. U razdobljima demografske krize, manjka stanovništva i *male ponude* snižavala se ženidbena dob, dok se u razdobljima pozitivnih demografskih kretanja, viška stanovništva i *velike ponude* povisivala. Stoga je razdoblje demografske tranzicije, koje je, ovisno o zemljama i područjima, počelo krajem 18. ili tijekom 19. stoljeća, kao dio svjetskog procesa posvuda izazvalo trend rasta ženidbene dobi.⁹¹

Na francuskom su selu muškarci sredinom 18. stoljeća u brak ulazili s 27,4, a žene s 25,7 godina.⁹² Na švicarskom selu djevojke su se u prvoj polovici 18. stoljeća udavale u dobi od 25,1 godina.⁹³ Dob žena pri stupanju u brak počela je na dubrovačkom selu rasti nešto kasnije nego u zapadnoeuropskim zemljama, jer je kasnio početak procesa demografske tranzicije, ali je vrlo brzo dostigla njihov prosjek. U razdoblju od 1830. do 1879. na švicarskom su selu žene ulazile u brak s 27 godina, kao i na Lastovu (1841-1860) i u Liscu (1841-1870). U odnosu na Dubrovkinje (1741-1770), Ženevljanke su (1745-1749) stupale u brak nešto kasnije (26,33 : 27,8).⁹⁴ Lastovski i lisački prosjek, međutim, bio je sredinom 19. stoljeća osjetno viši nego u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (Križevci: muškarci 24,6, žene 21,75; Kuzminec: muškarci 22,5, žene 18,75),⁹⁵ jer u sjeverozapadnoj Hrvatskoj prva faza demografske tranzicije još uvijek nije bila započela. Udio brakova u kojima je jedan od supružnika sklopio brak prije 20. godine života u 19. stoljeću značajno se smanjio u Dubrovniku i u njegovom zaleđu, dok je u župama sjeverne Hrvatske i dalje bio vrlo visok.⁹⁶

⁹⁰ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 32.

⁹¹ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 32.

⁹² Jacques Dupâquier, »Sans mariages ni sépultures, la reconstitution des familles est-elle possible?« *Annales de démographie historique* (1980): 60.

⁹³ Alfred Perrenoud, »Espacement et arrêt dans le contrôle des naissances.« *Annales de démographie historique* (1988): 64.

⁹⁴ A. Perrenoud, »Espacement et arrêt dans le contrôle des naissances.«: 63-64.

⁹⁵ S. Krivošić, *Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*: 80.

⁹⁶ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 33-34.

Tablica 10. Ženidbena dob pri sklapanju prvog braka u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

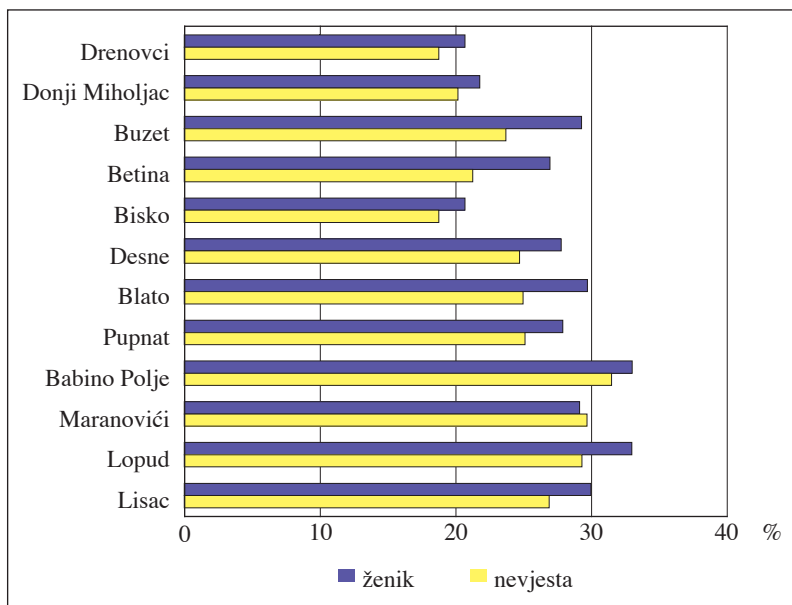
Župa	Prosječna dob		Razlika	Udio u broju brakova sklopljenih prije navršene 20. godine života (%)	
	ženika	nevjeste		ženik	nevjesta
Drenovci	20,68	18,77	1,91	43,92	53,72
Donji Miholjac	21,82	20,16	1,66	42,86	54,11
Buzet	29,48	23,85	5,63	0,3	12,8
Betina	26,94	21,28	5,66	5,08	35,59
Bisko	25,91	20,12	5,79	0	25,53
Desne	27,80	24,70	3,10	1,13	17,1
Blato	29,72	24,97	4,03	0,26	5,03
Pupnat	27,90	25,11	2,79	0	5,41
Babino Polje	33,01	31,50	1,51	2,94	4,28
Maranovići	29,14	29,67	(0,53)	2,77	0
Lopud	33,00	29,30	3,70	0	6,6
Lisac	29,96	26,89	3,07	3,23	3,23

Analiza ženidbene dobi u 12 hrvatski župa vrlo jasno izdvaja područja gdje tranzicija još nije počela (Slavonija), područja gdje je uznapredovala (Dubrovnik, posebno dubrovački otoci) i područja gdje je u začetku (Istra i Dalmacija). Mladenci na dubrovačkim otocima stupali su u prvi brak desetak godina kasnije nego mladenci u Slavoniji. U Slavoniji je više od 40% ženika i više od 50% nevjesti pri sklapanju prvog braka bilo mlađe od 20 godina - na dubrovačkom području samo oko 3% ženika i oko 5% nevjesti (tablica 10, grafikoni 15 i 16).

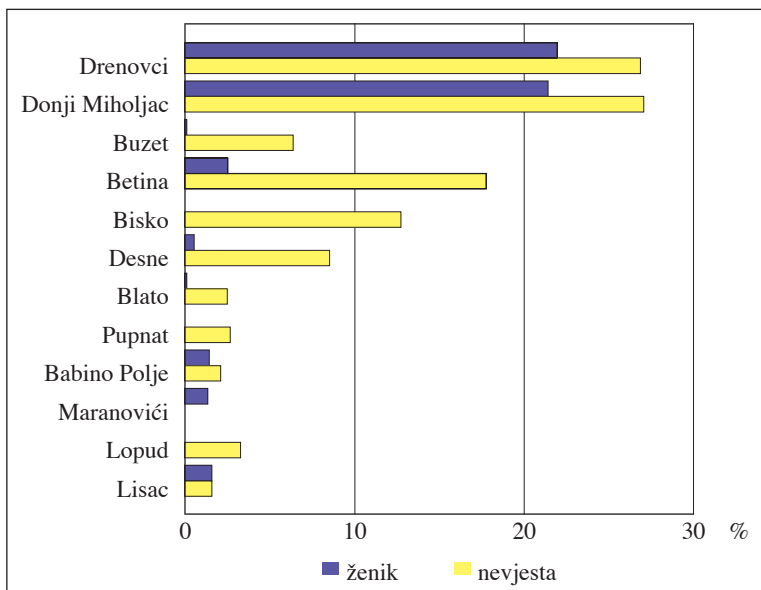
Ponovna ženidba jednog od roditelja ovisila je ponajviše o tipu obiteljske strukture. U inokosnim obiteljima, gdje je broj radno sposobnih članova bio malen, gubitak se morao čim prije nadoknaditi: ako su djeca bila odrasla, smrt roditelja ubrzavala je njihovu ženidbu, ako su pak bila malodobna, preživjeli roditelj nastojao je čim prije pronaći nadomjestak umrlome. U složenim obiteljima bilo je manje žurbe, jer su ostali članovi preuzimali funkciju umrlog.⁹⁷

U južnoj Hrvatskoj udio složenih obitelji bio je veći nego u sjevernoj, pa se oni rjeđe ponovno ženili nego sjeverni Hrvati: udio udovaca u ukupnom broju sklopljenih brakova kretao se od 3,23% među dubrovačkom vlastelom do 16,52% na Lastovu na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće; udio udovica kretao se

⁹⁷ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 61.

Grafikon 15. Ženidbena dob pri sklapanju prvog braka u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Grafikon 16. Udio mladenaca mlađih od 20 godina pri sklapanju prvog braka u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

od 3% u Liscu do 13,57% u dubrovačkom puku u 19. stoljeću.⁹⁸ Iako je, zbog prosječno duljeg trajanja života žene i dobne razlike između muža i žene, udovica bilo mnogo više nego udovaca, muškarci su se češće ponovno ženili od žena. Većina žena živjela je u muževljevoj kući i poslije smrti supruga, zbog otpora muževljeve rodbine nije mogla dovesti novog čovjeka u kuću. U rodnu kuću više se nije mogla vratiti, a postojanje djece odvrćalo je muškarce da je ožene i s djecom prihvate u svoju kuću. Zbog toga su se uglavnom ponovno udavale samo one udovice koje nisu imale žive djece iz prethodnog braka, dok su udovice s djecom nastavljale udovički život u muževljevoj kući, ili bi se udavale u istoj kući za muževljeva srodnika. Udovci su, pak, živjeli u *svojoj* kući i nije bilo velikih prepreka da dovedu novu ženu. Njihova djeca iz prethodnog braka nisu smetala, jer su ostajala u rodnoj kući i nisu prijetila osvajanjem tuđe imovine kao ženina djeca - *dogoni*.⁹⁹

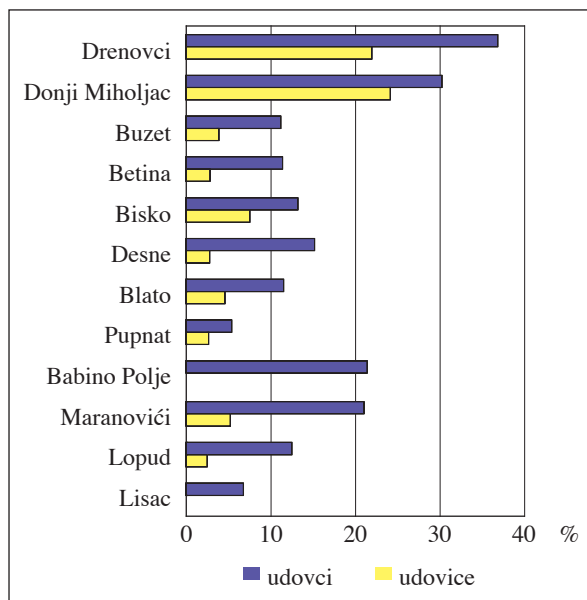
U sjevernoj Hrvatskoj, pak, zbog tipa gospodarenja i tipa obiteljske strukture ponovna ženidba obudovjela bračnog druga bila je nužnost. U Zagrebu se u

Tablica 11. Udio ponovnih brakova u ukupnom broju brakova u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Župa	Udio ponovnih brakova u ukupnom broju brakova (%)	
	Udovci	Udovice
Drenovci	36,82	21,96
Donji Miholjac	30,23	24,13
Buzet	11,2	3,9
Betina	11,43	2,86
Bisko	13,21	7,55
Desne	15,2	2,8
Blato	11,54	4,62
Pupnat	5,4	2,7
Babino Polje	21,42	0
Maranovići	21,05	5,26
Lopud	12,5	2,5
Lisac	6,82	0

⁹⁸ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 61.

⁹⁹ N. Kapetanić i N. Vekarić, *Stanovništvo Konavala*, I: 327.

Grafikon 17. Udio ponovnih brakova u ukupnom broju brakova u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

18. stoljeću udio i udovaca i udovice u ukupnom broju brakova kretao oko 30%,¹⁰⁰ slično je bilo i u Brdovcu, uz malu prevagu udovaca.¹⁰¹

I u promatranih 12 hrvatskih župa odnos prema ponovnom sklapanju braka statistički je vrlo mjerljiv: u Slavoniji je od ukupnog broja vjenčanih oko jedna trećina ženika i jedna četvrtina nevjesti sklapala novi brak, dok je na priobalnom potezu od Istre do Dubrovnika, uz manja odstupanja, svaki osmi ženik i svaka dvadeseta nevjesta ulazila u novu bračnu zajednicu (tablica 11, grafikon 17).

Brakovi u srodstvu

U svim zakonodavstvima krvno srodstvo je ženidbena zapreka. Već po rimskim pravu srodstvo u izravnoj lozi bilo je ženidbena zapreka *in infinitum*, a to načelo i danas je prihvaćeno u svim pravnim sustavima. Bračna zapreka

¹⁰⁰ S. Krivošić, *Zagreb i njegovo stanovništvo*: 113.

¹⁰¹ A. Gabričević, »Prirodno kretanje stanovništva na području župe sv. Vida u Brdovcu između 1672. i 1981. godine.«: 244.

krvnog srodstva u pobočnoj liniji različito se regulirala i u prošlosti i u sadašnjosti.¹⁰² Na IV. lateranskom saboru (1215. i 1216.) Inocent III. je ograničio ženidbenu zapreku na četvrto koljeno po kanonskom računanju. Pobočno srodstvo u prvom koljenu (braća i sestre) smatralo se neoprostivom zaprekom.¹⁰³ Već za srodstvo 1,2. stupnja po kanonskom (odnosno 3. stupnja po civilnom) računanju (primjerice ujak i nećakinja) zapreka nije bila apsolutna. Za sklapanje braka do 2. stupnja srodstva (prvi rođaci) dozvolu je mogao dati papa, a do uključivo 4. koljena (treći rođaci) biskup. Dalje od 4. stupnja srodstvo se više nije smatralo bračnom zaprekom.¹⁰⁴

Brak između krvnih srodnika javlja se u zatvorenim, endogamnim populacijama (tzv. izolati). Javlja se već u starom vijeku, osobito u kraljevskim sustavima kao jedan od načina zaštite socijalnog statusa i očuvanja imovine (klasni izolati). Među dubrovačkom vlastelom, od 1731. do 1780. godine čak 80,65% brakova bilo je u srodstvu (a u zadnja dva promatrana desetljeća svih 100%).¹⁰⁵ U zabačenim siromašnijim sredinama ženidbe u srodstvu bile

Tablica 12. Udio srodničkih brakova u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

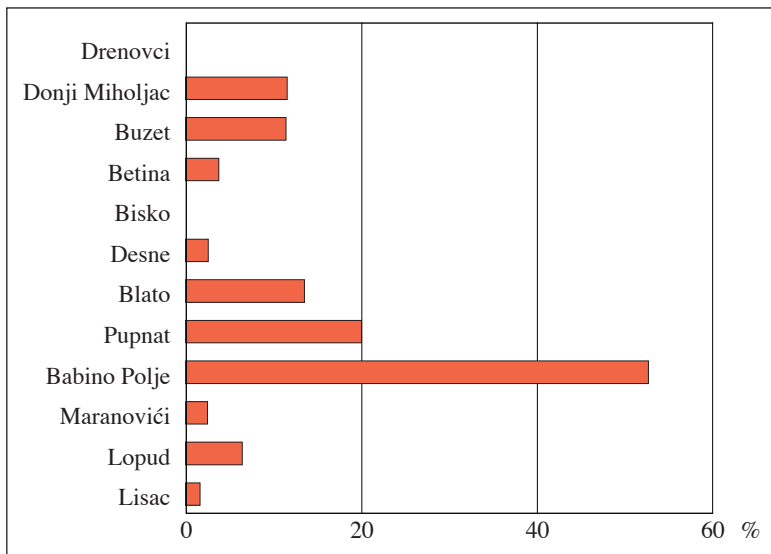
Župa	Udio srodničkih brakova (%)	Župa	Udio srodničkih brakova (%)
Drenovci	0,00	Blato	2,05
Donji Miholjac	0,00	Pupnat	13,51
Buzet	11,55	Babino Polje	20,00
Betina	11,43	Maranovići	52,63
Bisko	3,77	Lopud	2,50
Desne	0,00	Lisac	6,45

¹⁰² N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 55.

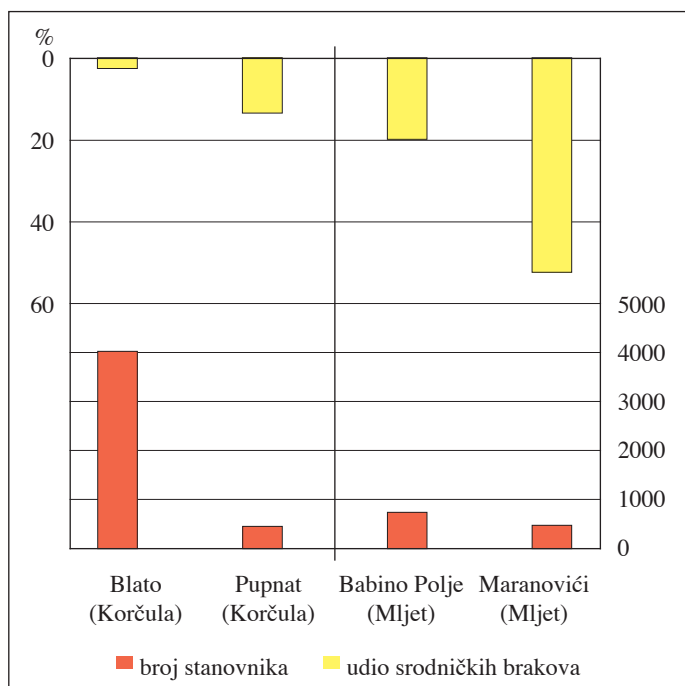
¹⁰³ Karl Gross, *Udžbenik crkvenoga prava Katoličke crkve*. Zagreb: Naklada školskih knjiga i tiskanica Kr. Banske uprave Savske banovine, 1930: 299-300.

¹⁰⁴ U rimskom pravu i većini građanskih prava krvno srodstvo se računalo po principu *Quot generationes, tot gradus* (koliko poroda toliko stupnjeva), tj. računalo se prema broju poroda između dviju osoba. Od 7. stoljeća se prema tome ravnalo i kanonsko pravo, ali je kasnije preuzelo germansku tradiciju za izračunavanje koljena. Po germanskom načinu računanja, stupanj srodstva određuje se prema broju generacija do zajedničkog pretka, uključujući i njega samoga (K. Gross, *Udžbenik crkvenoga prava Katoličke crkve*: 298).

¹⁰⁵ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 57, 133.

Grafikon 18. Udio srodničkih brakova u 12 hrvatskih župa (1870-1880)

Grafikon 19. Utjecaj veličine naselja na udio srodničkih brakova - Mljet i Korčula (1870-1880)

su posljedica smanjenih mogućnosti izbora bračnih partnera. Geografskih izolata u Hrvatskoj ima dosta, od brojnih otoka do izoliranih brdskih naselja na kopnu. Na otoku Lastovu između 20 i 30% brakova bilo je tijekom 17., 18. i 19. stoljeća sklopljeno između krvnih srodnika.¹⁰⁶ Na Pelješcu je izbjegnuto incest unakrsnim ženidbama supružnika iz dvaju izoliranih naselja, Dančanja i Brijeste.¹⁰⁷

Istraživanje u 12 hrvatskih župa pokazalo je izravnu vezu zemljopisnog položaja i udjela srodničkih brakova. Na otocima je bilo neusporedivo više srodničkih brakova nego na kopnu. U obje slavonske župe (Drenovci, Donji Miholjac), kao i u Desnima u Dalmaciji, uopće nije bilo srodničkih brakova - u Maranovićima na otoku Mljetu svaki je drugi brak bio sklopljen u krvnom srodstvu (tablica 10, grafikon 18). No, drastična razlika, uočljiva čak i u okviru istog otoka (Mljet, Korčula), pokazala je da je na broj srodničkih brakova utjecala i veličina naselja, tj. što je naselje veće, manji je broj srodničkih brakova (zbog veće mogućnosti izbora) (grafikon 19).

¹⁰⁶ N. Vekarić i dr., *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*: 59, 132.

¹⁰⁷ Tako je samo 12,5% predaka V. generacije djece rođene 1880. godine u Dančanju bilo rođeno u istom naselju kao i novorođenče, a čak 31,2% u Brijesti (Nenad Vekarić, »Primjena tablica ascendenata u historijskoj demografiji.« *Anali Zavoda za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* 26 (1988): 229).

Zaključak

Proces demografske tranzicije izravno je uvjetovan društveno-ekonomskim napretkom. Tranzicija mortaliteta zapravo je posljedica tog napretka. S obzirom na brojne činitelje koji su odredili razvoj, tranzicijski proces nije se odvijao jednobrazno i jednolično. I na makro i na mikrorazini imao je različito vrijeme pojavljivanja, različite činitelje koji su na nj djelovali i raznolike oblike u kojima se proces očitovao. Širio se kapilarno i u svojim kapilarima iskazivao veliko bogatstvo mikrooblika.

Tranzicijski proces započeo je u zapadnoj Europi krajem 18. stoljeća i polako se širio prema ostalim zemljama. U Hrvatsku je došao sa zakašnjenjem, zahvativši prvo njezin tada najrazvijeniji dio, područje Dubrovnika (kraj 18/ prva polovica 19. stoljeća), šireći se dalje prema sjeveru na Dalmaciju i Istru (oko 1870.), a potom i na kontinentalnu Hrvatsku (poslije 1880. godine). Dok je u zapadnoj Europi taj proces tekao paralelno s procesom modernizacije, u Hrvatskoj mu je prethodio, što je izazvalo deformativne (nemogućnost apsorpcije nastalog viška stanovništva i kao posljedica, nužnost iseljavanja) ili specifične pojave (primjerice, smanjenje smrtnosti starijih kontingenata stanovništva prethodilo je smanjenju smrtnosti dojenčadi, dok je u zapadnoj Europi bilo suprotno).

Kapilarna disperzija procesa ovisila je o mnogim činiteljima, a oni se suštinski svode na dva bitna elementa: na brzinu prijenosa “novoga” i na brzinu apsorpcije “novoga”. Brzina prijenosa ovisila je ponajviše o dostignutom standardu, gospodarskim činiteljima i zemljopisnom položaju, a brzina apsorpcije o stabilnosti i stupnju arhaičnosti tradicionalnih običaja. Stoga je na kapilarnoj razini razvoj tekao različito, s bogatstvom pojavnih oblika, oviseći ponekad i o slučajnostima ili pojedincima (primjerice, mudrosti seoskog glavara da u selo dovede liječnika).

Promatrajući demografsku sliku 12 hrvatskih župa kao kapilarnih reprezentanata, u osmoj dekadi 19. stoljeća demografska tranzicija na bližim dubrovačkim otocima već je uznapredovala do tranzicije nataliteta (Lopud), dok u Slavoniji (Donji Miholjac, Drenovci) još uvijek nije započela. U ostalim župama osjećaju se prvi simptomi tranzicije, u nekima od njih prirodni prirast već iskazuje i uznapredovalu središnju etapu procesa (Buzet, Desne, Blato, Pupnat, Babino Polje). Tranzicija je prije zahvatila otoke nego kopno (Dalmacija, Dubrovnik). Otočka transverzala također je počela od juga prema sjeveru

(Lopud → Mljet → Korčula → Murter). Prije je zahvatila središnja nego za-
bačena naselja (Babino Polje → Maranovići; Blato → Pupnat). Utjecaj migracija
na demografsku sliku najviše se osjetio u Slavoniji (Drenovci), a bio je neznatan
u dinarskim ruralnim područjima (Bisko, Lisac). Neujednačenost procesa
osjetila se i na duljini životnog vijeka (na Lopudu je svaki treći umrli bio stariji
od 70 godina, u Slavoniji svaki sedamnaesti), ženidbenoj dobi (Slavonci su se
ženili desetak godina ranije nego otočani u Dalmaciji), u broju sklopljenih
novih brakova (svaki treći Slavonac ženio se ponovno, svaki deveti u ostalim
krajevima).

THE BEGINNING OF DEMOGRAPHIC TRANSITION IN CROATIA

NENAD VEKARIĆ I BOŽENA VRANJEŠ-ŠOLJAN

Summary

The process of demographic transition was most directly affected by the socio-economic development. As a consequence, mortality decline set in. Considering the host of factors which determined this evolution, the process of transition was neither linear nor uniform. On both the macro- and micro-level, the transition appeared in different periods, was affected by various factors, and manifested in most diverse forms. Demographic transition spread in a capillary manner, its network featuring a wealth of micro-forms.

Transitional process began in western Europe in the late eighteenth century, diffusing gradually throughout the rest of Europe. It reached Croatia rather late, first manifesting in the most developed region, that of Dubrovnik (end of eighteenth—first half of the nineteenth century), spreading further towards the north of Dalmatia and Istria (around 1870), and subsequently northern Croatia (after 1880). While in western Europe demographic transition tended to intertwine with the process of modernisation, in Croatia, however, the transition preceded it, thus causing deviations (inability to absorb a sudden surplus of population which resulted in out-migration), or specific phenomena (for instance, a decline in mortality of the elderly population contingents preceded that of infant mortality)—a process reversed to that observed in western Europe.

Diffusion of the process rested on numerous variables, narrowing down to two basic ones: transition dynamics and absorption dynamics of the 'new'. In the main, transition dynamics depended on the accomplished living standard, economic environment and geographical position, whilst absorption dynamics rested on stability and the (archaic) level of the traditional customs. Thus the

capillary level testified to a diversified development characterised by a variety of phenomena, depending at times on coincidence or individual actions (e.g. wisdom of the village head to send for doctor).

Demographic landscape of the twelve Croatian parishes in the eight decade of the nineteenth century reveals that on the less remote Dubrovnik islands demographic transition had advanced to the natality transition (Lopud), while in Slavonia (Donji Miholjac, Drenovci) it had not even begun. Other parishes, however, were experiencing the first signs of transition, in some of which the natural population growth indicated a well-developed central stage of the process (Buzet, Desne, Blato, Pupnat, Babino Polje). The transition first affected the islands and then the mainland (Dalmatia, Dubrovnik). The transition diffused along the south-north island axis (Lopud → Mljet → Korčula → Murter). It first affected the central places rather than remote (Babino Polje → Maranovići; Blato → Pupnat). The impact of migrations on the demographic picture was most discernible in Slavonia (Drenovci), with a moderate impact in the Dinaric rural regions (Bisko, Lisac). The variance of the process reflected on life expectancy (on the island of Lopud every third person died over the age of 70, in Slavonia every seventeenth), on marriage age (Slavonians tended to marry ten years younger than the Dalmatian islanders), and on the number of (new) marriages (every third Slavonian remarried, every ninth elsewhere).